

श्री .

हितोपदेशः ।

प्रस्ताविका ।

- निदिः शब्दे मयायम् प्रसादात्प्रथमं धृतिः ।
जाह्नवीपल्लवैरेव मन्मथि शक्तिः कला ॥ १ ॥ 5
- दुयो हितोपदेशोऽयं पाठने मीश्वरोक्तिः ।
यासां मन्त्रेण देवित्यं नीतिविद्यां वदामि च ॥ २ ॥
- अवरागरवन् प्राज्ञो विद्यामथं च विन्दतेषु ।
शृतीत इव पंगेषु शूलना भर्गभाकरेण ॥ ३ ॥
- नन्दप्रभेषु विद्वेष द्रव्यमाहुरनुषमम् । 10
- स्वार्थान्वाहनार्थान्वापक्षयान्वाच सर्वदा ॥ ४ ॥
- संयोजयति विद्वेष नीचगापि नरं मगिम् ।
समुद्रमिदं दुर्धनं नृपं भाल्यमतः परम् ॥ ५ ॥
- विद्या ददाति विगमं विनयाच्चाति पात्रताम् ।
पात्रत्वाहनमातोति धनादगं ततः सुखम् ॥ ६ ॥ 15
- विद्या शरत्स्य शारत्स्य द्वे विद्ये प्रतिपद्ये ।
आषा हास्याप वृद्धये द्वितीयाद्विद्यते सदा ॥ ७ ॥
- यशसं भाजने लभः सम्कारो नान्यथा भवेत् ।
कथासत्येन बालानां नीतिस्तद्विद कथ्यते ॥ ८ ॥
- मित्रलाभ सुदुर्लभो विमल सधिरैव च । 20
- पञ्चनद्यासधान्यस्माद्दन्धाद्राकृष्य लिख्यते ॥ ९ ॥

अस्मि भागीरथीतीरे प्रादलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सः
स्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा कदा
पश्यमानं श्लोकद्वयं श्रुत्वा—

“अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

४ सर्वस्य लोचनं शरत्तं यस्य नाम्बन्ध एव सः ॥ १० ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय, किमु यत्र चतुष्टयम् ?” ॥ ११ ॥

इत्याकप्यात्मिनः पुत्राणामनभिगतशास्त्राणां

शास्त्राननुष्ठानेनोद्धिममनाः स राजा चिन्तयामास—

१० ‘क्रोडर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ।

क्राणेन यक्षुषा किं वा चतुःपादैव केवळम् ॥ १२ ॥

अजात-मृत-भूर्वाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।

सहस्रुःशकरापाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥ १३ ॥

किं च,—

१५ वरं गर्भसाधो वरमपि च गैवाभिगमनं

वरं जानः प्रेतो वरमपि च हृन्मैव जनिता ।

वरां संख्या भार्या वरमपि च गर्भेण वरति-

ने चाऽभिदान् रूपदेविजगुणगुणोऽपि तन्मयः ॥ १४ ॥

स जातो येन जातेन सानि संज्ञः समुज्जतिम् ।

२० परिवर्तिनि नगरे मृतः को वा न ज्ञायते ? ॥ १५ ॥

सुनिगणगतनाम्भे न वरानि कठिनी सुमंभ्रमाप्यम् ।

नेताम्भा इति कठिनी इदं वरण्या कीदृशी ज्ञायते ॥ १६ ॥

अपरं च,—

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।
 एफ़धन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणा अपि ॥ १८ ॥
 पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः काप्यतिदुष्करम् ।
 तस्य पुत्रो भवेद्दृश्यः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥ १९ ॥

०

प्रिया-च प्रियेश्च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

पद् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ! ॥ २० ॥

को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशलापूरणाढकैः ? ।

10

वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता ॥ २१ ॥

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥ २२ ॥

अनभ्यासे विपं विद्या अजीर्णे भोजनं विपम् ।

विपं सभा दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विपम् ॥ २३ ॥

15

यस्य कस्य प्रसृतोऽपि गुणवान् पूज्यते नरः ।

धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ? ॥ २४ ॥

हा हा पुत्रक ! नाधीतं सुगतैतासु रात्रिषु ।

तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि ॥ २५ ॥

तत्कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम् ? ।

20

आहार-निद्रा-भय-मैथुनं च

सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो

धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ २६ ॥

यतः,—

25

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।

अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २७ ॥

अतोऽहं यष्मासाम्यन्तरे त्वं पुत्रार्थीतिशास्त्रामिदम् ॥
राजा सविनयं पुनरुवाच—

‘कीटोऽपि सुमनःमन्नादारोहति सतां शिरः ।

अदमापि याति देवत्वं महद्भिः सुपतिष्ठितः ॥ ४६ ॥’

४ अन्यच्च,—

यमोदयगिरेर्द्रव्यं संनिर्कषेण दीप्यते ।

तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४७ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति

ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

10

† आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः

† समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ४८ ॥

तदेतेषामसत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् ॥
तस्य विष्णुशर्मणो बहुमानपुरःसरं पुत्रान्समर्पितवान् ॥

इति प्रस्ताविका ।

मित्रलामः ।

अथ प्रासाददृष्टे सुन्नोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्रन्वाक्क्रमेण
उ पण्डितोऽब्रवीत्—

‘काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसन्ने च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि ।’ राज-
पुत्रैरुक्तम्—‘आर्य ! कथयताम् ।’ विष्णुशर्मावाच—‘शृणुतः संप्रति
मित्रलामः प्रस्तूपते यस्यायनाथः श्लोकः—

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवव् ॥ २ ॥

राजपुत्रा उच्युः—‘कथमेतत् ? ।’ विष्णुशर्मा कथयति—

[काक-कूर्म-मृगादिकथा १]

“अस्मि गोदावरीतीरे विशालः शास्त्रमलीतरुः । तत्र नानादिग्देशा-
दागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिदवसत्रायां
रात्रावन्नाचलचूटावलम्बिनि भगवति कुन्दुदिर्नानायके चन्द्रमसि लघु-
पतनक्रानामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्वितीयमायान्तं व्याध-
मपश्यत् । तमवलोक्याचिन्तयत्—‘अथ प्रातरेवानिष्टदर्शनं जातम् ।
न जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति ।’ इत्युक्त्वा तदनुमरणक्रमेण
व्याकुलश्चलितः । यतः,—

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मृदमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३ ॥

अन्यच्च,—

विषयिणामिदमवश्यं कर्तव्यम्,—

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमथ निपतिष्यति ? ॥ ४ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विक्रीय जालं विस्तीर्णम् । स
च प्रच्छन्नो मृत्वा स्वितः । तल्लिङ्गेव काले चित्रग्रीवनामा कपोत-
राजः सपरिवारो वियति विसर्पस्तांस्तण्डुलकणानवलोकयानास

‘न धर्मशामं पठतीति कारणं
 न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
 स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
 यथा मृत्वा मयुरं गवां पयः ॥ १७ ॥

० किं च,—

अवरोन्द्रियत्रिचानां हस्त्रिख्यानमिव क्रिया ।
 दुर्मगाभरणप्रायो शानं मारः क्रियां विना ॥ १८ ॥

तन्मया भद्रं न कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः । तथा मृद
 नदीनां शम्पार्षाणां नखिनां शृङ्गिणां तथा ।

विधासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १९ ॥

अपरं च,—

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।

अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ २० ॥

अन्यच्च,—

स हि गगनविहारी कल्मषघ्नसंकारी
 दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।

विधुरपि विधियोगाद्भवते राहुणासौ

लिखितमपि रुपाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ? ॥ २१ ॥

इति चिन्तयन्नेवासौ व्याघ्रेण व्यापादितः स्नादितश्च । अतं

० प्रवीमि—“कङ्कणस्य तु लोभेन” इत्यादि । अतः सर्वभाऽविचा
 कर्म न कर्तव्यम् । यतः,—

सुजीर्णमसं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं

✗ सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियात् ॥ २२ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चिन्कपोतः सदपमाह—‘आः, किमेवमुच्यते

वृद्धानां वचनं प्रायमापत्काले सुपसिते ।

सर्वत्रैवं पिचारे तु भोजनेऽप्यप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

शङ्काभिः सर्वेमाश्रान्तमदां पानं च गृह्यते ।
 प्रवृत्तिः युत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ? ॥ २१ ॥

द्वेषो हृषी व्यसंभुष्टः क्रोधनो निन्दगद्दिनः ।
 परमाग्योपजीवी च परेते दुःखमागिनः ॥ २५ ॥

५-५-५ सर्वे क्रोधान्नत्रोपनिष्टाः । यतः—

सुमहान्वयि शार्ङ्गाणि धारयन्तो वायुधुताः ।
 केशरः मंदायाणां च क्षिरयन्ते लोभमोहिताः ॥ २६ ॥

५-५-५ लोभान्क्रोधः प्रभवति लोभात्क्रामः प्रजायते ।

लोभान्नोद्ध्य नामध्व लोभः पापस्य कारणम् ॥ २७ ॥

५-५-५

जनंभवं ऐनमृगत्य जन्म
 तथापि गमो दुलुभे गृहाय ।

प्रायः मनापन्नविपत्तिकाले
 धियोऽपि पुंसां नलिना भवन्ति ॥ २८ ॥

५-५-५ गन्तारं सर्वे जालेन बद्धा बन्धुवुः । ततो यत्न वचनात्तत्रावलम्बि-

। तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति । यतः—

न गगत्याप्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् ।

यदि कार्यविपत्तिः स्वान्मुदरन्त्र हन्यते ॥ २९ ॥

५-५-५ तिरस्कारं कृत्या चित्रप्रीव उवाच—'नायनस्य दोषः । यतः—

आपदानापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।

नाटृजज्ञा हि वन्सत्य लम्भीभवति वन्दने ॥ ३० ॥

५-५-५ स बन्धुयो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।

न तु मीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः ॥ ३१ ॥

५-५-५ विलय एव कापुरुपलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य

वर्तते । यतः—

विपदि धैर्यमयाम्बुदये क्षमा
सदसि वाक्पटुना युधि विक्रमः ।

यदासि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

महृतिसिद्धनिदं हि महात्मनान् ॥ ३२ ॥

- ४ संपदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो रणं च धीरत्वम् ।
तं सुवनत्रयतिलकं जनयति जननीं सुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अन्यच्च,—

पद् दोषाः पुरुषेणैव हातव्या मृतिनिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घमूत्रदा ॥ ३४ ॥

- १० इदानीन्त्येवं क्रियताम् । सर्वैरुचिर्मानुष जालमादाचोद्गीयताम् ।
यतः,—

अलग्नानामपि वम्बूनां संहतिः कार्यमाधिक्येन ।

तृणैर्गुणत्वमात्रैर्विध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ३५ ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां सकुलैरल्पैरपि ।

- १५ तुपेगापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ३६ ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जाड्यमादायोन्मतिताः । अनन्तरं म
व्याधः सुदूगज्जालापहारकांस्त्रानवलोक्य पश्चाद्भावनाचिन्तयत्—

‘संहतास्तु हरन्त्येते मम जालं निर्हंगनाः ।

यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा’ ॥ ३७ ॥

- २० ततस्तेषु चञ्चुर्विग्यातिक्रान्तेषु पक्षिषु म व्याधो निवृत्तः ।
अथ सुव्यक्तं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—‘किमिदानीं :
मुचितम् ?’ चित्रग्रीव उवाच—

‘माता मित्रं पिता चेति स्वभावाच्चिन्त्यं हितम् ।

कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ ३८ ॥

- २५ तदस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम भूपिकराजो मण्डकीतीरे चि
वने निवसति, सोऽस्माकं पाशादुत्सवति ।’ इत्यालोच्य :
हिरण्यकविवरसमीपं गताः । हिरण्यकश्च सर्वदाऽप्यशङ्कया शनव
विवरं कृत्वा निवसति । ततो हिरण्यक कपोतावराजभयाच्चकि

स्तूष्णीं स्थितः । चित्रग्रीव उवाच—‘सखे हिरण्यक ! किमलान्न संभाषते ?’ ततो हिरण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससंभ्रमं बहिर्निःसृत्यात्रवीत्—‘आः, पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः ।

यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३९ ॥ 5

पाशवद्दांश्चैतान्दृष्ट्वा सविलयः क्षणं स्थित्वोवाच—‘सखे ! किमेतत् ?’ चित्रग्रीवोऽब्रवीत्—‘सखे ! अस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत् ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च 10

तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ४० ॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१ ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेतुं सत्वरमुपसर्पति ।

चित्रग्रीव उवाच—‘मित्र ! ना भैवन् । अस्मदाधितानामेषां तावत्-15
पाशांश्छिन्धि, तदा मम पाशं पश्चाच्छेत्स्यासि ।’ हिरण्यकोऽप्याह—

‘अहनल्पशक्तिः । दन्ताश्च नै क्रोनलाः । तदेतेषां पाशांश्छेतुं कथं समर्थः ? तथावन्मे दन्ता न वृष्यन्ति तावच्च पाशं छिनधि ।

तदनन्तरमेपामपि बन्धनं यावच्छक्यं छेत्स्यामि ।’ चित्रग्रीव उवा-
च—‘अन्त्वेवम् । तथापि यथाशक्त्येतेषां बन्धनं खण्डय ।’ हिरण्य-20

केनोक्तम्—‘आत्मपरित्यागेन यदाधितानां परिरक्षणं तन्न नीति-
विदां संभवम् । यतः,—

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारांश्चैव नैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ॥ ४२ ॥

अन्यच्च,—

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तास्मिन्मता किं न हृतं रक्षता किं न रक्षितम् ! ॥ ४३ ॥

चित्रभीष उवाच—'सखे! नीतिस्त्रायदीदृश्येव । किं त्वहमस्मदा-
श्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथाऽसमर्थः । तेनेदं ब्रवीमि । यतः,—

घनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उल्लुजेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनादो नियते सति ॥ ४३ ॥

७ अयमपरश्चासाधारणो हेतुः,—

जातिद्रव्यगुणानां च साम्यमेपां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं श्रुद्दि कदा किं तद्भविष्यति ॥ ४५ ॥

अन्यच्च,—

विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम् ।

10 तन्ने प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्गमाश्रितान् ॥ ४६ ॥

• किं च,—

मांसमूत्रपुरीषास्त्रिनिर्मितेऽस्मिन्कलेवरे ।

विन्ध्वरे विहायासां यशः पालय मित्र! मे ॥ ४७ ॥

अपरं च पश्य,—

15 यदि निर्त्यनित्येन निर्मलं मलभाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्न किम्! ॥ ४८ ॥

यतः,—

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्वायिनो गुणाः' ॥ ४९ ॥

20 इत्याकर्ष्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुञ्जितः सन्नब्रवीत्—'साधु

मित्र! साधु । अनेनाश्रितत्वात्मक्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि
युज्यते ।' एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । ततो हिर-

ण्यकः सर्वान्सादरं संपूज्याद्—'सखे चित्रभीष! सर्वथाय जाड-
बन्धनत्रिधौ दोषमाहाङ्ग्यात्मन्यपज्ञा न कर्तव्या । यतः,—

25 योऽपिकाशोत्रगदनात्पश्यतीहामिषं स्वग ।

स एव प्राप्तकालम्नु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ५० ॥

अपरं च,—

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजंगमयोरपि चन्धनम् ।

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां †

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ५१ ॥

5

अन्यच्च,—

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्तुवन्त्यापदं †

वध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नातं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्नानलाभे गुणः †

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि' ॥ ५२ ॥

10

इति प्रयोध्यातिथ्यं कृत्वाल्लिङ्ग्य च चित्रग्रीवस्तेन संप्रेषितो यथेष्ट-
देशान्सपरिवारो ययौ । हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

यानि फानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।

पश्य मृषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्ववृत्तान्तदर्शी साध्वर्यमिदमाह—15
'अहो हिरण्यक! श्लाघ्योऽसि । अतोऽहमपि त्वया सह मैत्री-
मिच्छामि । अतो नां मध्येणानुग्रहीतुमर्हसि ।' एतच्छ्रुत्वा हिरण्यको-
ऽपि विवराम्यन्तरादाह—'कस्त्वम् ?' स श्रुते—'लघुपतनकनामा
वायसोऽहम् ।' हिरण्यको विहत्साह—'का त्वया सह मैत्री ! यतः,—

पथेन युज्यते लोके बुधन्तत्तेन योजयेत् ।†

27

अहमत्तं भवान्भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ! ॥ ५४ ॥

अपरं च,—

भक्ष्यनक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम् ।

शृगालात्पादावद्धोऽसौ मृगः फाकेन रक्षितः' ॥ ५५ ॥

वायसोऽब्रवीत्—'कथमेतत् !' हिरण्यकः कथयन्—

28

[मृग-काक-जम्बुककथा २]

- अस्मि भगवद्देशे चम्पकरती नामाग्वाती । तस्यां चिगन्महता
 येहेन मृगकाको निवसतः । स च मृगः श्वेच्छया प्राग्यन्हृष्ट-
 पुष्टाहः, केनचिच्छृगातेनारलोहितः । तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्त्यत्—
 5 'आः, कथमेतन्नांसं मुरच्छितं भक्षयामि ! भवतु, मिथामं ताप-
 दुत्पादयामि ।' इत्यालोच्योपमृन्वात्रात्—'मित्र ! कुशलं ते !'
 मृगेणोक्तम्—'कस्यम् !' स शूने—'अद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽष्टम् ।
 अत्रारण्ये बन्धुहीनो मृतमभिरसामि । इदानीं त्वां मित्रनामाद्य
 पुनः सन्धुर्जीवशोकं प्रविष्टोऽस्मि । अधुना तरानुचरेण मया
 10 सरेथा भवितव्यम् ।' मृगेणोक्तम्—'एवमन्तु ।' ततः पश्चादस्त्रंगते
 सवितरि भगवति मरीचिनालिनि तौ मृगस्य कामभूमिं गतौ । तत्र
 चम्पकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य चिगमित्रं निवसति ।
 तौ दृष्ट्वा काकोऽब्रुव—'सखे चित्राह ! कोऽयं द्वितीयः !' मृगो
 शूते—'जम्बुकोऽयम् । अलन्सस्यमिच्छन्नागतः ।' काको शूते—
 15 'मित्र ! अकस्मादागन्तुना सह मैत्री न युक्ता । तथा चोक्तम्—

अज्ञातकुलशीलस्य यासो देवो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्भवः ॥ ५६ ॥

तावाहवुः—'कथमेतन् !' काकः कथयति—

[अन्धगृध्र-मार्जार-पक्षिकथा ३]

- 20 'अस्मि भार्गीरयीतीरे गृध्रकूटनामि पर्वते महापर्कटीवृक्षः ।
 तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो जरद्भवनामा गृध्रः प्रति-
 वसति । अयं कृपया सज्जीवनाय तद्दृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाहा-
 रात्किञ्चिद्विदुद्दृत्य ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदाचि-
 दीर्षकर्षणायां मार्जारः पक्षिशायकान्भक्षितुं तत्रागतः । ततस्तमायान्तं
 25 दृष्ट्वा पक्षिशायकैर्भयार्तैः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरद्भवेनो-

क्तम्—‘कोऽयमायाति ६’ दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह—
‘हा, हतोऽसि । यतः,—

तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्यथोचितम् ॥ ५७ ॥

अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तद्भवतु ।⁵
तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपं गच्छामि ।’ इत्यालोच्योपलुत्या-
ब्रवीत्—‘आर्य ! त्वामभिवन्दे ।’ गृध्रोऽवदत्—‘कस्त्वम् ?’
सोऽवदत्—‘मार्जारोऽहम् ।’ गृध्रो ब्रूते—‘दूरमपसर; नो चेद्द-
न्तव्योऽसि मया ।’ मार्जारोऽवदत्—‘श्रूयतां तावदस्मद्वचनम् ।
ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः । यतः,—

10

जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित् ? ।

व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽयवा भवेत् ॥ ५८ ॥

गृध्रो ब्रूते—‘ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि ?’ सोऽवदत्—‘अहमत्र गङ्गा-
तीरे नित्यन्नायी निरामिपाशी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि ।
यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्ने¹⁵
प्रस्तुवन्ति । अतो भवन्त्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्म श्रोतुमिहागतः ।
भवन्त्यैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्यधर्मश्चैषः,—

अगवप्युचिन कार्यमातिथ्यं गृहमागने ।

छेत्तुः पार्श्वगतं छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५९ ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचनाप्यतिथिः पृथक् एव । यतः,—²⁰

तृणानि भूमिरुदक वाक्चतुर्था च मृत्तना ।

एतान्यपि मना गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ६० ॥

अपरं च.—

निर्गुणेष्वपि मन्त्रेषु दया कुर्वन्ति माधव ।

न हि सहर्ते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेदमनः ॥ ६१ ॥

अन्यथा,—

अतिथिर्यस्य भद्राशो गृहात्पतिगिरन्ति ।

स तमो दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६२ ॥

अन्यथा,—

६ उच्यतेऽपि वषट्कारेण नीचोऽपि गृहमागतः ।

पूजनीयो यथायोग्य सर्वदेवतयोजतिभिः' ॥ ६३ ॥

गृहोऽनदत्—'माजरो हि मामरुचिः । पतिशावकाश्चात्र निर-
सन्ति । तेनाहमेवं व्ररीणि ।' तच्छ्रुत्वा माजरो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ
स्पृशति । श्रुते च—'नया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं
10 व्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम् । परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्रा-
णाम् 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यत्रैकमत्यम् । यतः,—

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वमहाश्च ये ।

सर्वस्याश्रयभूनाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६४ ॥

एक एव सुदृढमो निषनेऽप्यनुयाति यः ।

15 शरीरेण समं नारां सर्वमन्यतु गच्छति ॥ ६५ ॥

योऽर्चितं यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्य प्रापैर्विमुच्यते ॥ ६६ ॥

मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ ६७ ॥

20 शृणु पुनः,—

मन्त्रान्द्वन्द्वनजातेन शाकनापि प्रपूर्वने ।

अस्य दग्धोदग्धार्थे कः कुर्यात्तानक मन्त्र ॥ ६८ ॥

एवं त्रिधास्य म माजरोऽग्निरुक्तोऽपि भिन्नः ।

ततो दिनेषु गच्छन्तु पतिशावकानाकम्ब कौटिल्यानीय च-
25 स्तादति । येषामपत्यानि स्यादितानि तं शोकात्पतिशावकाद्विद्वान्-ततो

विजाया समाख्या । तन्परिज्ञाय नार्णवः कोट्यग्निस्रुच्य परिः
 यथि० । पश्चात्पश्चिमिगिरिललातो निरूपयङ्गिनात्र नरकोटरे
 नापकास्त्रिणि प्राक्तानि । अनन्तरं ते उच्युः—'अनेनैव जम्बूवेनाम्नाकं
 नापकाः ग्नादिताः' इति नर्वैः पश्चिमिनिश्चित्य शृगो व्यापादितः ।
 अतोऽं प्रदीनि—“अज्ञानकुलदीप्त्य” इत्यादि ॥ इत्याकर्ष्य ८
 । उच्युः सकोपमाह—'शृगल भयनदर्शनदिने भयागप्यज्ञात-
 । अज्ञाने मन् । तत्कथं भयता सहैतस्य देशानुवृष्टिरुत्तरोत्तरं वर्धते ?

यत्र विद्वज्जनो गर्वात् श्रुप्यतप्राप्यर्षारपि ।
 निरन्तपादपे देशे परण्टोऽपि दृमायते ॥ ६९ ॥

अन्व १, -

10

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसान् ।
 उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ७० ॥

यथायं शृगो गम वन्द्युस्तथा भवानपि । शृगोऽप्रदीन्—'किमनेनोत्-
 रण ! सर्वैरेकत्र विश्वम्भालापैः सुखिभिः स्वीयताम् । यतः,—

न कश्चित्कम्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
 व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७१ ॥

15

कोकनोक्तम्—'एवमस्तु । अथ प्राप्त नर्वै यथाभिसनदेशं गता ।

एकदा निभृम शृगालो ब्रूते—'सर्ग ! अस्मिन्देनैकदेशे सम्यपूर्ण-
 क्षेत्रमात्रं तदत्र नरा मीमां परैः वासि । तत्र कृते मति शृग
 अत्यन्तं तत्र गतं सम्यन्तं तत्रैव । य क्षेत्रपतिना बहुशु पशो
 वेत्तुः । अनन्तरं तु । ने शृग परैः श्लोकैश्चिन्त्यत—'को
 नवि- कायवादाद्विदं य नराः कृ । तं गतस्य सम्य ।
 अत्र स्वैः शृगालस्य । त्यै रन्विते उचित्तम्—' । य । न वद-
 नाक कपटप्रवर्तने । नेरवमिद्धि । त्यै कृतमन्त्रेण ।
 सुखिमान्यस्त्रानि म्ब वश्य प्रमथन्ति । - ति बहुकामे नो

अतोऽहं ब्रवीमि—“मद्दयमशक्योः प्रीतिः” इत्यादि ॥ काकः
पुनराह—

‘मक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।

त्वयि जीयति जीवामि चित्रमीव इवानप ! ॥ ८४ ॥

५ अन्यच्च,—

तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणाम् ।

सतां हि साधुशीलत्वात्त्वभावो न निवर्तते ॥ ८५ ॥

किं च,—

साधोः प्रदोषितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

१० न हि तापयितुं शक्यं सागराग्मस्तृणोरुक्त्वा’ ॥ ८६ ॥

हिरण्यको भूते—‘चपलम्त्वम् । चपलेन सद्द श्रेद् सर्वथा न
कर्तव्य. । तथा चोक्तम्,—

मार्जारो महिषो मेघ काक कापुण्यमनथा ।

विश्रामान्यभवन्त्येते विश्रामन्त्र नोचिन ॥ ८७ ॥

७ किं चान्यत्, शत्रुशत्रो भवानम्माकम् । उक्तं नैतन्,—

शत्रुणा न हि मत्त-यान्मुञ्छितेनापि मर्चिता ।

मृन्ममपि प नाथ शमयन्त्येव पापकम् ॥ ८८ ॥

दुःखेन परितो यो विषय-अकृतोऽपि मनः ।

मर्चिता नृपि र मय किमपी र मयकम् । ९ ।

यदशक्यं न ॥ १० ॥ क्य यत् क्य शक्यं न ॥ ११ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृद्वदवस्तुसंभेद्यो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु फनकपदवदुर्भेद्यथाशु संभेद्यः ॥ ९२ ॥

किं च,—

द्रवत्वात्सर्वलोहानां निमिगान्मृगपक्षिणाम् ।

भयात्सोभाच्च मूर्खाणां संगतं दर्शनात्सताम् ॥ ९३ ॥

किं च,—

नारिकेलममाफारा दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः ।

अन्ये बदरिकाकारा वहिरिच मनोहराः ॥ ९४ ॥

रेहच्छेदेऽपि साधूनां गुणा नायान्ति विश्रियाम् ।

भक्तेऽपि हि मृणालानामनुवध्नन्ति तन्तवः ॥ ९५ ॥

अन्यच्च,—

शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृदुणाः ॥ ९६ ॥

एतैर्गुणैरुपेतो भवदन्यो मया कः सुहृन्प्राप्तव्यः ?' इत्यादि तद्वचन-
माकर्ण्य हिमण्यको वहिर्नि-मृत्याह—'आप्यायितोऽहं भवतामनेन 15
वचनःमृतेन । तथा चोक्तम्,—

धर्मानं न तथा मूर्खानलज्जले मृतं न मुक्तावली

न श्रान्मण्डलज्जलेन मुसुर्वात्तं प्रत्यङ्गमण्डपिनम् ।

प्रीत्य मज्जनमपि न प्रभवति प्राये यथा चैवम्

मदुक्त्यं च पुम्भूतं मूर्खानेन न ह्येवैवम् ॥ ९७ ॥

अन्यच्च,—

इत्यनेनो वाच्यं च नेष्टुयं चरचित्त-

कौटो वि. मन्व्यं दृतेनेतीन्मयम् इयं सं ॥ ९८ ॥

अन्त वचनं प्रयोगं तदंकरिषु दृष्ट्या स्वायं न लोचयेते । वचनं,—

पटु-च मन्व्यवादि-च कथायांमिनेन वृथ्यते ।

अमन्व्य-वमचा-मन्व्य प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ९९ ॥

अपरं च,—

अन्यथैव हि सौहार्दं भवेन्स्वच्छान्तरात्मनः ।

प्रवर्ततेऽन्यथा वाणीं ज्ञात्योपहतचेनसः ॥ १०० ॥

मनस्यन्यद्बचस्यन्यत्कार्यमन्यदुरात्मनाम् ।

४ मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ १०१ ॥ —

तद्भवतु भवतोऽभिमतमेव ।' इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय
भोजनविशेषैर्वासं संतोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोऽपि स्वस्नानं
गतः । ततः प्रभृति तयोरन्योन्याहारप्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विश्रम्भा-
लापैश्च कालोऽतिवर्तते ।

10 एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—'सखे ! कष्टतरलम्याहार-
मिदं स्नानं परित्यज्य स्नानान्तरं गन्तुमिच्छामि ।' हिरण्यको
ब्रूते—'मित्र ! क्व गन्तव्यम् ? तथा चोक्तम्,—

चटत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

नाऽममीक्ष्य परं स्नानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ १०२ ॥

15 वायसो ब्रूते—'अस्ति सुनिरूपितस्नानम् ।' हिरण्यकोऽब्रूत्—
'किं तत् ?' वायसो ब्रूते—'अस्ति दण्डकारण्ये कर्नूरगौरामि-
धानं सरः । तत्र चिरकालोपाजितः मियसुद्धन्मे मन्थरामिधान
कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति । यतः,—

परोपदेशो पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।

20 धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥ १०३ ॥

स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति ।' हिरण्यकोऽप्याह—'तन्नि-
मन्त्रावस्थाय मया कर्तव्यम् ! यतः,—

यस्मिन्देशे न समानो न वृत्तिर्न च वान्धवः ।

न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १०४ ॥

25 अपरं च,—

लोकयात्राऽभयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पद्य यत्र न विद्यन्ते न युयान्तत्र संस्रितिम् ॥ १०५ ॥

तत्र मित्र ! न वनान्यं यत्र गान्ति चतुष्टयम् ।

कनकाना च वैद्यश्च श्रीत्रियः सन्नया नदी ॥ १०६ ॥

ॐ गान्ति नम नम । अथ वायव्यत्र तेन मित्रेण सह विचित्रा-
जपः सुमेन सन्व नरसः सगीपं ययौ । ततो नन्धरो नृगादय-
जेवय लघुपतनकस्य सभोचिनकातिथ्यं विधाय नृपिकम्पातिथिनत्कारः
नकार । यतः—

वानो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधानव्या सर्वेत्साभ्यागतो गुरुः ॥ १०७ ॥

गुरुमिद्विजातीनां वर्णाणां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वेत्साभ्यागतो गुरुः ॥ १०८ ॥ 10

विक्रोऽवदन्—‘सत्ये नन्धर ! सविदोपपूजामर्त्तं विधेहि । यतोऽयं
पुण्यकर्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाफरो हिरण्यकनाना नृपिकराजः ।
एतस्य गुणान्नुति जिह्वासहस्रद्वयेनापि सर्पराजो न कदाचित्कथयितुं
समर्थः स्यात् ।’ इत्युक्त्वा चित्रभूदोपाख्यानं वर्णितवान् । नन्धरः
सादरं हिरण्यकं संपूज्याह—‘भद्र ! आत्मनो निर्जनवनागमनकारण-15
नाख्यातुमर्हसि ।’ हिरण्यकोऽवदत्—‘कथयामि, श्रुताम्—

[परिव्राट्-भूपककथा ४]

“अलि चम्पकाभिधानायां नगर्या परिव्राजकावसथः । तत्र चूडा-
कर्णो नाम परिव्राट् प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्टमिक्षान-
सहितं मिश्रापात्रं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्वपिति । अहं च तदन्न-20
मुन्मुल्य प्रत्यहं भक्षयामि । जनन्तरं तस्य प्रियमुहूर्त्तीणाकर्णो
नाम परिव्राजकः समायातः । तेन सह कथाप्रसङ्गावस्थितो मम
त्रासार्थं जर्जरवंशान्शृण्वेन चूडाकर्णो भूमिमताडयत् । वीणाकर्णे
उवाच—‘‘सखे ! किमिति मम कथाविरक्तोऽन्यासको भवान् !’
चूडाकर्णेनोक्तम्—‘मित्र ! नाहं विरक्तः । किंतु पदयावं नृपिको-25
मनापकारी सदा पात्रसं मिश्रात्रमुन्मुल्य भक्षयति ।’ वीणाकर्णो
नागदन्तकं विलोक्याह—‘कथं नृपिकः सत्त्वचरोऽप्येनावदु-

मुत्पतति ! तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यम् । तथा चोक्तम्,—
 अकस्माद्युवती वृद्धं केशोष्वाकृष्य चुम्बति ।
 पतिं निर्दयमालिङ्ग्य हेतुरत्र भविष्यति—” ॥ १०९ ॥
 चूडाकर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ वीणाकर्णः कथयति—

५ [वृद्धवणिक्-युवतीकथा ५] ◉

“अस्ति गौडीये कौशाम्बी नाम नगरी । तस्यां चन्दनदासनामा
 वणिम्महाधनो निवसति । तेन पश्चिमे वयसि वर्तमानेन कामाधिष्ठित-
 चेतसा धनदर्पाल्लीलावती नाम वणिकपुत्री परिणीता । सा च मकर-
 केतोर्विजयधैजयन्तीव यौवनवती बभूव । स च वृद्धपतिस्त्याः
 १० संतोषाय नाभवत् । यतः,—

शशिनीव हिमार्तानां धर्मार्तानां रवायिव ।

मनो न रमते स्त्रीणां जराजीर्णेन्द्रिये पतौ ॥ ११० ॥

अन्यच्च,—

पलितेषु हि दृष्टेषु पुंसः का नाम कामिता ! ।

१५ भैषज्यमिव मन्यन्ते यदन्यमनसः स्त्रियः ॥ १११ ॥

स च वृद्धपतिस्त्रस्यामतीवानुरागवान् । यतः,—

धनाशा जीविताशा च सुर्वी प्राणभृतां सदा ।

वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ११२ ॥

नोपभोक्तुं न च त्यक्तुं शक्नोति विषयाञ्जरी ।

२० अस्ति निर्दशनः श्वेव जिह्वया लेट्टि केवलम् ॥ ११३ ॥

अथ सा लीलावती यौवनदर्पादतिक्रान्तकुलमर्यादा केनापि वणि-
 कपुत्रेण सहानुरागयती बभूव । यतः,—

स्वातर्क्यं पितृमन्दिरे निवसतिर्यात्रोन्सवे संगति-

गोष्ठी पूर्यसंनिधावनियमो वासो विदेशो तथा ।

२५ संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसङ्गृहेर्निजायाः घृतिः

पत्सुवार्धकमीर्षिनं प्रवसनं नादास्य हेतुः स्त्रियः ॥ ११४ ॥

अपरं च,—

पानं दुर्जगमंग्गाः पन्था न विगतोऽनगम् ।
 न्यमश्रान्दगृणे वासो नारीणां दूषणानि पद् ॥ ११५ ॥
 न्यानं नान्नि ह्यणं नान्ति नान्ति प्रार्थयन्ति नरः ।
 तेन नाद्र ! नारीणां नतीन्वमुत्रजायते ॥ ११६ ॥
 न स्त्रीणामभियः फध्विन्प्रियो वापि न विघते ।
 गादन्मृणमिवाग्नये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ ११७ ॥

अपरं च,—

धृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।
 तस्मादृतं च यदि च नैकत्र न्यापयेद्दुषः ॥ ११८ ॥
 नात्रा स्वला दुहित्रा वा न विवित्तासनो भवेत् ।
 बलवानिन्द्रिचग्रामो पिद्वांसमपि कर्पति ॥ ११९ ॥
 न लज्जा न विनीतत्वं न दाक्षिण्यं न मीरुता ।
 प्रार्थनामाव एवैकं सतीत्ये कारणं स्त्रियः ॥ १२० ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रश्च स्वाविरै भावे न स्त्री स्वातष्यमर्हति ॥ १२१ ॥

एकदा सा लीलावती रत्नावलीकिरणकञ्चुरे पर्यङ्गे तेन वणि-
 कपुत्रेण सह विश्रम्भालोपैः सुन्नासीना तमलक्षितोपस्थितं पतिमव-
 लोक्य सहस्रोत्थाय केशोष्वाकृष्य गादमालिङ्ग्य चुम्बितवती । तेना-
 वसरेण जारश्च पलायितः । उक्तं च,—

उदना वेदं यच्छास्त्रं यच्च वेदं बृहस्पतिः ।

स्वभावेनैव तच्छास्त्रं सीबुद्धौ सुप्रतिष्ठितम् ॥ १२२ ॥

तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्—‘अकस्मादियमेन-
 सुपगूढवती’ इति । ततस्तथा कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती
 गुप्तेन दण्डिता । अतोऽहं ब्रवीमि—“अकस्माद्युवती बृद्धम्” इत्यादि ॥ २१
 नृपिकवल्लोपस्तम्भेन केनापि कारणेनात्र भवितव्यम् ?’ क्षणं विचिन्त्य
 परित्राजकेनोक्तम्—‘कारणं चात्र धनवाहुष्यमेव भविष्यति । यतः—

घनवान्बलवांश्लोके सर्वैः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ १२३ ॥

ततः स्वनित्रमादाप तेन त्रिवरं स्वनित्वा चिरसंचितं मम धनं गृहीतम्

ततः प्रभृति निजशक्तिहीनः सत्त्वोत्साहरहितः स्वाहारमप्युत्साद

५ यितुमक्षमः सत्रासि मन्दं मन्दमुपसर्पभ्रूडाकर्णेनावलोकितः । ततस्ते
नोक्तम्,—

‘घनेन बलवांश्लोके घनाद्भवति पण्डितः ।

पर्येनं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतम् ॥ १२४ ॥

किं च,—

10 अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेघसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति प्रीप्से कुसरितो यथा ॥ १२५ ॥

अपरं च,—

यस्वार्थास्तस्य मित्राणि यस्वार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्वार्थाः स पुमांश्लोके यस्वार्थाः स हि पण्डितः ॥ १२६ ॥

15 अन्यघ,—

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।

मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥ १२७ ॥

अपि च,—

दारिद्र्यान्मरणाद्वापि दारिद्र्यमवरं स्मृतम् ।

20 अल्पश्लेरोन मरणं दारिद्र्यमतिदुःसहम् ॥ १२८ ॥

अपरं च,—

तार्नान्द्रियाप्यविकलानि तदेव नाम

सा बुद्धिरप्रतिहता यचनं तदेव । ता १२९

अर्थोन्मणा विरहितः पुरुषः स एव

25 अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेकम् ॥ १२९ ॥

एतत्सर्वमाकर्ष्य मयालोचिनम्—‘भमायावसानमयुक्तमिदानीम् ।

मयान्यस्यै एतद्दृष्टान्तकथनं तदप्यनुचिनम् । यतः,—

अर्धनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
वधनं चापनानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ १३० ॥

अपि च,—

आयुर्विचं गृहच्छिद्रं नम्रमैयुनभेपजम् ।
तपो दानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः ॥ १३१ ॥

5

तथा चोक्तम्,—

अत्यन्तविमुग्धे देवे व्यर्थे यत्ने च पौरुषे ।
मनस्विनो ददित्त्य वनादन्यत्कृतः सुखम् ॥ १३२ ॥

अन्यच्च,—

मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ।
अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् ॥ १३३ ॥

10

किं च,—

कुसुमस्तवकस्त्रेव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः ।
सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विद्विष्येत वनेऽथवा ॥ १३४ ॥

यच्चान्नैव याच्छ्रया जीवनं तदतीव गह्वितम् । यतः,—

15

वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितोऽनलः ।
नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥ १३५ ॥

दारिद्र्याद्धियमेति हीपरिगतः सत्त्वात्परिभ्रश्यते !
निःसत्त्वः परिमूयते परिभवाक्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापद्रामास्पदम् ॥ १३६ ॥

20

किं च,—

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं
वरं क्लृप्त्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि-

25

वरं मिथ्याशिवं न च परधनात्वादनमुत्तम् ॥ १३७ ॥

वरं शून्या शाला न च स्रजु वरो दुष्टवृषभो

वरं वैश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधुः ।

वरं वासोऽरण्ये न पुनरविवेकाधिपपुरे

वरं प्राणत्यागो न पुनरघमानामुपगमः ॥ १३८ ॥

५ अपि च,—

सेवेव मानमखिलं ज्योत्सेव तमो जरेव लावण्यम् ।

हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यथिता हरति' ॥ १३९ ॥

इति विमृश्य 'तत्किमहं परपिण्डेनात्मानं पोषयामि ? कष्टं मोः !

तदपि द्वितीयं मृत्युद्वारम् । यतः,—

१० पल्लवप्राहि पाण्डित्यं क्रयक्रीतं च मैथुनम् ।

मोजनं च पराधीनं तिस्रः पुंसां विडम्बनाः ॥ १४० ॥

रोगी चिरप्रवासी पराजमोजी परावसथशायी ।

यञ्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' ॥ १४१ ॥

इत्यालोच्यापि लोमात्सुनरप्यर्थं ब्रह्मीतुं ब्रह्मरुक्त्वम् । तथा चोक्तम्,—

१५ 'लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषार्तो दुःखमामोति परत्रेह च मानवः' ॥ १४२ ॥

ततोऽहं मन्दं मन्दमुपमर्षणेन वीणाकर्णेन जर्जरवंशमण्डेन ताडित-
श्चाचिन्तयम्,—

'धन्स्तुब्धो हस्तुष्टोऽनियतात्माऽजितेन्द्रियः ।

२० सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानगम् ॥ १४३ ॥

तथा च,—

सर्वाः संवत्सरास्व संतुष्टं यस्य मानगम् ।

उपानद्रूपपादस्य ननु चर्माहूनेव म्' ॥ १४४ ॥

अतरे च,—

२५ संश्लेषामृतवृत्तानां यन्मुश्च शान्न्वेनमाम् ।

कुलमुद्धननुव्यानामितश्चेनश्च भावताम् ॥ १४५ ॥

किं च,—

तेनार्थत्र भुव तेन तेन मरेननुःश्रवम् ।

येनाशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्विनवलम्बितम् ॥ १४६ ॥

अपि च,—

असेमितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम् ।

अनुकाङ्क्षीयवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १४७ ॥

यतः,—

न योजनशतं दूरं बाध्यमानस्य तृष्णाया ।

संतुष्टस्य क्रमाप्तिऽप्यर्थे भवति नादरः ॥ १४८ ॥

तदत्रावस्योचितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान् ।

फो धर्मो भूतदया किं सौम्यनरोगिता जगति जन्तोः ? ।

फः स्नेहः सद्भावः किं पाण्डित्यं परिच्छेदः ? ॥ १४९ ॥

तथा च,—

परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापला विपत्तयः ।

अपरिच्छेदकृतेषां विपदः स्युः पदे पदे ॥ १५० ॥

त्यजेदेकं कुलसार्थं भ्रान्तसार्थं कुलं त्यजेत् ।

भ्रान्तं जनपदसार्थं स्वात्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १५१ ॥

अपरं च,—

पानीयं वा निगयानं नादृत्य वा भयोत्तरम् ।

विचार्य मनु पश्यन्मि तन्नुभ्य यत्र निर्हति ॥ १५२ ॥

यत्र निर्हति तत्र निर्हति । यत्र निर्हति ।

मन्थर उवाच—

‘अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं
आयुष्यं जललोलबिन्दुचपलं फेनोपमं जीवितम् ।

धर्मं यो न करोति निन्दितमतिः स्वर्गाग्लोद्घाटनं
5 पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः श्लोकामिना दहते ॥ १५५ ॥

युष्माभिरतिसंचयः कृतस्तस्यायं दोषः । शृणु,—

उपार्जितानां विद्यानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाद् इवाम्मसाम् ॥ १५६ ॥

अन्यथा,—

10 यदधोऽधः क्षिप्तौ त्रिचं निचम्बान मितंदधः ।

तदधोगिल्यं गन्तुं चक्रे पन्थानममृतः ॥ १५७ ॥

अन्यथा,—

निजमौम्यं निरुन्धानो यो धनाज्जनमिच्छति ।

परार्थभारवाहीर क्लेशसैव हि भाजनम् ॥ १५८ ॥

15 अपरं च,—

दानोपभोगहीनेन धनेन धनितो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनितो वपम् ॥ १५९ ॥

अन्यथा,—

न देवाय न मित्राय न वन्धुभ्यो न दान्मन ।

कृपणस्य धनं पालि वदित्कम्प्यादिरे ॥ १६० ॥

अपि च,—

एतन् भोगो जगतामृषो गतयो चरन्ति ।

एतन् इदं नित्यं न भुङ्क्ते नित्यं एतन् ।

अन्यथा—

एतन्मोक्षो न नित्यं कुरुते नित्यं ।

नित्यं मोक्षो न कुरुते नित्यं नित्यं नित्यं ।

नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ।

नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ।

उक्तं च,—

कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।

पश्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः” ॥ १६४ ॥

तावाहतुः—‘कथमेतत्?’ मन्यरः कथयति— ✕

[व्याध-मृग-शूकर-सर्प-जम्बुककथा ६]

“आसीत्कल्याणफटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मृगमन्विष्यमाणो विन्व्याटवीं गतवान् । ततस्तेन व्यापादितं मृग-नादाय गच्छता घोराकृतिः शूकरो दृष्टः । तेन व्याधेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेणाहतः । शूकरेणापि धनधोरगर्जनं कृत्वा स व्याधो मुष्कदेशे हतः सन् छिन्नद्रुम इव भूमौ निपपात । यतः,—

जलमग्निर्विषं शस्त्रं क्षुद्रवाधिः पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिदासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६५ ॥

यथ तयोः पादास्फालनेन सर्पोऽपि मृतः । अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी तान्मृतान्मृगव्याधसर्पशूकरानपश्यत् । अचिन्तयच्च—‘अहो ! अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्वितम् । अथवा,—

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

सुस्नान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १६६ ॥

तद्भवतु; एषां मासैर्मासत्रयं मे सुखेन गमिष्यति ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।

अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥ १६७ ॥

ततः प्रथमवुमुक्षायामिदं निःस्वादु कोदण्डलमं स्नायुबन्धनं स्वादामि’ इत्युक्त्वा तथा कृते सति छिन्ने स्नायुबन्धने उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पञ्चनवं गतः । अतोऽहं भ्रवामि—“कर्तव्यः संचयो नित्यम्” इत्यादि ॥ तथा च,—

यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दौर्गपि धनैर्गणि ॥ १६८ ॥

• हिनो •

किं च,—

यद्दरासि विशिष्टेभ्यो यथाभासि दिने दिने ।
तद्ये विषमहं मन्ये शेषं कस्यापि रदासि ॥ १६९ ॥

मातुः; किमिदानीमतिक्रान्तोपपन्ननेन ! यतः,—

5 नामाप्यमभिरान्छन्ति गष्टं नेच्छन्ति शोचिषुम् ।
आपन्सपि न मुञ्चन्ति नराः षड्दित्तमुद्गमः ॥ १७० ॥

तत्सखे ! सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । यतः,—

शास्ताप्यर्थात्यापि भवन्ति मूर्खा
यन्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।

10 सुचिन्तितं चौपमात्रुराणां
न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १७१ ॥

अन्यच्च,—

न स्तल्पमप्यध्यवसायमीरोः
करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।

15 अन्धस्य किं हस्ततडस्वितोऽपि
प्रकाशयत्यर्थमिह मदीयः ? ॥ १७२ ॥

तदत्र सखे ! दशाविशेषे शान्तिः करणीया । एतदप्यतिश्रुष्ट त्वया
मन्तव्यम् । यतः,—

राजा कुलवधूर्विप्रा मन्त्रिणश्च पयोधराः ।

20 स्थानभ्रष्टा न शोमन्ते दन्ताः केशा नक्सा नराः ॥ १७३ ॥

इति विज्ञाय मतिमान्स्वस्थानं न परित्यजेत् । कापुरुषवचनमेतत्
यतः,—

स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति मित्रा मन्पुरुषा गजाः ।

तत्रैव निधन यान्ति काकाः कापुरुषा मृगा ॥ १७४ ॥

25 को वीरस्य मनस्विन स्वविषयः को वा विदेशस्तथा

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते वाहुप्रनापाजितम् ।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोशान्तक्षणभङ्गुराः ।

परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ १९२ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते—'धन्योऽसि मन्यर ! सर्वथा श्लाघ-
गुणोऽसि । यतः,—

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।

गजानां पङ्कमङ्गानां गजा एव धुरंधराः ॥ १९३ ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां

स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यत्सार्धिनो वा शरणागता वा

नाशामिभङ्गाद्विमुक्ताः प्रयान्ति ॥' ॥ १९४ ॥

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसन्ति ।

अथ कदाचिच्चित्राङ्गनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य
मिलितः । ततः पश्चादायान्तं मृगमवलोक्य भयं संचिन्त्य मन्यरो जलं
प्रविष्टः । मृपिकश्च विवरं गतः । काकोऽप्युड्डीय वृक्षमारूढः ।
ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यायातीत्यालोचि-
तम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः ।
मन्यरेणोक्तम्—'भेद्रम् ; मृग ! स्वागतम् ।' स्वेच्छयोदकाघाहारोऽनु-
भूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनार्थीक्रियताम् ।' चित्राङ्गो
ब्रूते—'लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः । भवद्भिः सह
सख्यमिच्छामि ।' 'हिरण्यकोऽवदत्—'मित्रत्वं तावदस्माभिः सह
भवताऽयत्नेन मिलितम् । यतः,—

औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।

रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १९५ ॥

तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषं स्वीयताम् ।' तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दो
मूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलासन्नतरुच्छायायामुप-
विष्टः । ततोक्तम्—'सखे मृग ! एतस्मिन् वने केन

अपि च, सखे !

येन शुक्लीकृता हंसाः शुक्लाश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ १८३ ॥

अपरं च,— सतां रहस्यं शृणु मित्र !

४ वनपन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।

मोहयन्ति च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ! ॥ १८४ ॥

अपरं च,—

धर्मार्थं यस्य विचेद्वा वरं तस्य निरीहता ।

प्रक्षालनाद्धि पद्मस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १८५ ॥

१० यनः,—

यथा घामिणमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुंवि ।

मक्ष्यते सलिले मक्रेन्द्रया सर्वत्र विषवान् ॥ १८६ ॥

राजनः सलिलाद्भोगेश्वोरतः स्वजनादपि ।

भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १८७ ॥

१५ तथा हि,—

जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परम् ! ।

इच्छामपद्यतो नास्ति यद्येच्छा न निवर्तते ॥ १८८ ॥

अन्यथा ज्ञात ! शृणु,—

धनं तावदमुक्तम उक्तं कृच्छ्रेण मद्यते ।

उक्तवन्तस्तौ यथा मृगयुग्मादिनश्च विज्जनेन ॥ १८९ ॥

मृगाणां चैव परित्यज्य यं ह्ये इति च क. उ. १४४ ।

ननु अत्र मृगा इति उक्तं यं इति च क. उ. १४५ । १८९ ॥

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः ।

परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम्' ॥ १९२ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको व्रूते—'धन्योऽसि मन्यर ! सर्वथा श्लाघ्य-
गुणोऽसि । यतः,—

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।

5

गजानां पङ्कममानां गजा एव धुरंधराः ॥ १९३ ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां

स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा

नाशामिभद्राद्विमुक्ताः प्रयान्ति ॥' ॥ १९४ ॥

10

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसन्ति ।

अथ कदाचिच्चित्राङ्गनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य
मिलितः । ततः पश्चाद्रायान्तं मृगमवलोक्य भयं संचिन्त्य मन्यरो जलं
प्रविष्टः । मृपिकश्च विवरं गतः । काकोऽप्युड्डीय वृक्षमारूढः ।
ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यायातीत्यालोचि-
तम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः ।
मन्यरेणोक्तम्—'भेद्रम् ; मृग ! स्वागतम् । स्वेच्छयोदकाघाहारोऽनु-
भूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाधीक्रियताम् ।' चित्राङ्गो
मृते—'लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः । भवद्भिः सह
सख्यमिच्छामि ।' 'हिरण्यकोऽवदत्—'मित्रत्वं तावदस्माभिः सह
भवताऽप्येकेन मिलितम् । यतः,—

औरसं शृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।

रक्षितं व्यमनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १९५ ॥

तदत्र भवता नृगृहनिर्दिष्टेषु र्थायनाम् । तच्छ्रुत्वा मृग सानन्दो
भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलमसतकच्छयान्मुप-
विष्टः । अथ मन्यरेणोक्तम्—'मन्ये मृगः' एतन्नास्तिजने वने मने

मिलित्वा भवन्मन्त्रानं प्रस्थापितः । यद्विना राज्ञायस्वानुं न युक्तं,
तदत्राटवीगज्येऽभिषेक्तुं भवान् सर्वस्वामिगुणोपेनो निरूपितः ।
यन्,—

यः कुलामिजनाचौरैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

६ धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ २०३ ॥

अपरं च पश्य,—

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ? ॥ २०४ ॥

अन्यच्च,—

१० पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विक्रलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ २०५ ॥

नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-

ज्जगति परवशेऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमपि विक्रलं वा व्याधितं वाऽधनं वा

१५ पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याभ्युपैति ॥ २०६ ॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन ।

इत्युक्त्वोत्थाय चलिनः । ततोऽसौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलक

शृगालवर्त्मना धावन् महापङ्के निमग्नः । ततस्तेन हस्तिनोक्तम्—

‘सखे शृगाल’ किमधुना विधेयम् ? पङ्के निपतितोऽहं त्रिये । पगवृत्त

२० पश्य ।’ शृगालेन विहस्योक्तम्—‘देव’ मम पुच्छकावलम्बन

कृत्वोत्तिष्ठ । यन्मद्विधम्य वचसि त्वया प्रत्यय कृतन्तदनुभूयना-

मशरणं दुःखम् । तथा चोक्तम्,—

यदाऽमन्मङ्गरहितो भविष्यति भविष्यति ।

यदाऽमज्जनगोष्ठीषु पतिष्यति पतिष्यति ॥ २०७ ॥

२५ ततो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालं भक्षित्वा । अतोऽहं व्रवीमि—

“उपायेन हि यन्तुक्थम्” इत्यदि ॥ तत्र कुट्टन्युपदेशेन न वारुदत्त-

मानं यणिवपुत्रं स राजपुत्रः सैवकं नकार । ततोऽप्यौ तेन सर्व-
देशान्कार्येषु नियोजितः ।

एकदा तेन राजपुत्रेण यानानुलिप्तेन कन्दरजालंकारधामिणा
। १०५—'वपुत्रस्य मानमेकं गौरीमनं कर्तव्यम् । तदत्र प्रति-
। १०६—'शुक्लीनां सुवर्तीमानीय समर्पय । सा मया यदोचितेन
'धिना पूजयितव्या ।' ततः स चारुदण्डमाधाविधां नवसुवर्ती-
नीय समर्पयति । पद्मान्प्रच्छन्नः सन्निभयं करोतीति निरूप-
ति । स च तुङ्गवल्गवां सुवर्तीमगृह्णन्नेव दूराद्गन्तुंकारगन्ध-
ः सः संपूज्य रक्षकं दत्त्वा प्रस्तापयति । अथ यणिवपुत्रेण तदृ-
पजातपिथासेन लोभाशृष्टमनसा स्ववपुर्न्यवप्ययती तना-10
। १०७—'समर्पिता । स च तुङ्गवल्गवां हृदयमियां लावप्ययती विज्ञाय
। १०८—'मनुष्याय निर्भरमालिङ्ग्य निमीलिताशः पर्यहे । तथा सह
ब्रह्मणः । तदालोक्य यणिवपुत्रश्चित्रलिखित इवेतिकर्तव्यतामृष्टः
रं विपादमुपगतः । अतोऽहं मवीमि—“स्वयं पीक्ष्य” इत्यादि ॥
। १०९—'स्वयापि भवितव्यम्' इति । तद्विषयचनमवधीर्य महता भयेन 10
नेमुष्य इव तं जलाशयमुच्छ्रय्य मन्थरश्चलितः । तेऽपि हिरण्यका-
यः श्रेहादनिष्टं शङ्कमाना मन्थरमनुगच्छन्ति । ततः स्वले गच्छन्
प्यापि व्याघ्रेण काननं पर्यटता मन्थरः प्राप्तः । प्राप्य तं
। ११०—'धनुषि बद्धा भ्रमन्केशात्कुत्सिपासाकुलः स्वगृहाभिमुखं
लितः । अथ मृगवायसमूपिकाः परं विपादं गच्छन्तमनुजग्मुः । 20

ततो हिरण्यको विलगति—

'एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं

गच्छाम्यह पागमिवार्णवस्य ।

तावाह्विनीय समुपस्थित मे

छिद्रान्वनर्था बहुलीभरन्ति ॥ - ०८ ॥

25

स्वामाविक तु यन्मित्र न स्येनवानजायते ।

तद्वह्विनीयस्यैव न स्यात्तु न मुञ्चति । - ०९ ॥

सुहृद्भेदः २ ।

अथ राजपुत्रा उचुः—‘आर्य ! मित्रतामः श्रुतव्यापदन्ताभिः ।
इदानीं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः ।’ विष्णुगर्भोवाच—‘सुहृद्भेदं ताव-
च्छृणु, मत्स्यायमाद्यः श्लोकः—

८ वर्धमानो महासेहो मृगेन्द्ररूपपोषणे ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशिनः’ ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम्—‘कथमेतत् ?’ विष्णुगर्भा कथयति—

[वर्धमानवैश्य-संजीवकशृपम-पिङ्गलसिंह-दमनक-
करटक-जम्बुककया १]

10 “अस्मि दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो न-
वगिभिवसति । तस्य प्रचुरेऽपि विचेऽपरान्वन्धूनतिसमृद्धान्समी-
पुनरर्धवृद्धिः करणीयेति मतिर्भूव । यतः,—

अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ! ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्रति ॥ २ ॥

15 अपरं च,—

ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।

दाशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

अन्यथा,—

अव्ययसायिनमलसं दैवपरं साहसाद्य परिहीनम् ।

20 प्रमदेव हि ब्रह्मपति नेच्छत्सुपगूहितुं लक्ष्मी ॥ ४ ॥

अपि च,—

आलस्य स्त्रीसेवा सरीगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

सतोपो मीरुत्व षड् व्यापाता महत्त्वम् ॥ ५ ॥

यत,—

25 संपदा सुम्धितमन्यो भवति स्वल्पयापि य ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति नम्य ताम् ॥ ६ ॥

अपरं च,—

निरन्ताह निगन्द निर्वायिर्मानन्दनम् ।

मा स्त सीमन्तिनी काचिन्ननेत् पुत्रमीदृशम् ॥ ७ ॥

इति शौणम्,—

एतत्तुं धम निष्पन्नं तन्तुं शौण्डहत्याम् ।

श्रितं कर्मिणाम्मृष्टं त्रिभिषु निदिशेत् ॥ ८ ॥

श्री गुरुभिरुक्तोऽयंमोहादृष्टं प्राप्तिरेव । कर्मभ्याप्स्यन्निजस्य
नेमिनि स्वयं दिनाथः । तसि च, जन्ममानश्चायः काले स्वल्प-
कालेऽप्यन्यथायमेति । एतद्गुरुभ्यामनश्च निष्पद्योक्त एव सः ।

इति शौणम्,—

धमेन किं यो न हृदाति भाशुते

बलेन किं यथ रिपुल साधते ।

श्रुतेन किं यो न च धर्मोत्तरे-

किमात्मना यो न जिनेन्द्रियो भवेत् ॥ ९ ॥

10

एत -

जन्दिन्नुनिषानेन प्रमदा पूर्वते परः ।

न हेतुं सर्वविद्यायां धर्मस्य च धनस्य च ॥ १० ॥

एतत्तुं धम निष्पन्नं तन्तुं शौण्डहत्याम् ।

श्रितं कर्मिणाम्मृष्टं त्रिभिषु निदिशेत् ॥ ११ ॥

श्री गुरुभिरुक्तोऽयंमोहादृष्टं प्राप्तिरेव । कर्मभ्याप्स्यन्निजस्य

नेमिनि स्वयं दिनाथः । तसि च, जन्ममानश्चायः काले स्वल्प-

कालेऽप्यन्यथायमेति ।

एतद्गुरुभ्यामनश्च निष्पद्योक्त एव सः ।

इति शौणम्,—

एत -

यं शौण्डहत्यायां धम निष्पन्नं तन्तुं शौण्डहत्याम् ।

श्रितं कर्मिणाम्मृष्टं त्रिभिषु निदिशेत् ॥ १२ ॥

श्री गुरुभिरुक्तोऽयंमोहादृष्टं प्राप्तिरेव । कर्मभ्याप्स्यन्निजस्य

नेमिनि स्वयं दिनाथः । तसि च, जन्ममानश्चायः काले स्वल्प-

कालेऽप्यन्यथायमेति । एतद्गुरुभ्यामनश्च निष्पद्योक्त एव सः ।

इति शौणम्,—

एत -

किं तु,—

विस्लयः सर्वथा ह्येयः प्रस्यूदः सर्वकर्मणाम् ।

तस्माद्विस्लयमुत्सृज्य साध्वे सिद्धिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥

इति संविन्त्य संजीवकं तत्र परित्यज्य वर्धमानः पुनः स्वयं धर्मपुरं
नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यं वृषभमेकं समानीय पुरि
नियोग्य चकितः । ततः संजीवकोऽपि कथं कथमपि सुरत्रये मरं
शृत्वोत्थितः । यतः,—

निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।

तप्तकेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ १६ ॥

10 नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।

कुशाभेणैव संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १७ ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनायोऽपि वने विसर्जितः

15 कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ १८ ॥

ततो दिनेषु गच्छन्सु संजीवकः स्नेच्छाहारविहारं कृत्वारण्यं
आम्यन् हृष्टपुष्टाङ्गो बलवज्जनाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः
स्वभुजोपार्जितराज्यमुसमनुभवन्निवसति । तथा चोक्तम्,—

नाभिपेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

20 विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव सृगेन्द्रता ॥ १९ ॥

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पानु यमुनाकच्छमगच्छन् ।
तेन च तत्र मिहेनाननुभूतपूर्वकमकालघनगार्जिनमिव संजीवकनादिन-
मश्रावि । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीन्वा स चकितः पांग्चुत्य स्वन्वान-
मागत्य किमिदमित्यालोचयन्पूर्णां स्थितः । स च तथाविधः

25 करटक—दमनकभ्यामस्य मन्त्रिपुत्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः । त
तथाविधः दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह—‘सखे करटक’ किमित्यय-

३३५.] स्वामी पानीयनर्पान्या सचकितो मन्दं मन्दमपतिष्ठते ? ।
 ३३५. मृते—मित्र दमनक! जलान्मतेनाग्य सेवैव न क्रियते ।
 यदि तथा भवति तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टागिन्धपणेनान्नाकम् ?
 जोऽनेन राज्ञा विनापराधेन चिरमपर्वीरितान्यानायाभ्यां महद्दुःख-
 मनुभूतम् ।

सेवया धननिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।

स्वातथ्यं दच्छरीरस्य मूर्धन्मदपि हारितम् ॥ २० ॥

अपरं च,—

शान्वालातपह्येमान्महन्ते दान्पराकिताः ।

तदंशेनापि मेधावी तपस्तस्या सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

अन्यथा,—

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।

ये परावीनतां यातास्ते चेर्जीवन्ति के मृताः ? ॥ २२ ॥

अपरं च,—

एहि गच्छ पतोसिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहमसैः श्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ २३ ॥

किंच,—

अबुधैरर्थलाभाय पण्यर्त्ताभिरिव स्वयम् ।

जात्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणोक्तः ॥ २४ ॥

किंच,—

या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥ २५ ॥

अपरं च,—

मौनान्मूर्खः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको व

क्षान्त्यं मारुत्यदि न मन्वे प्रयशो न भिज्जतः ।

घृष्ट. पार्श्वं वमति नियते दृग्गन्ध्याप्रगल्भ

सेवाधर्मं पग्नगहनो योगिनामप्यगम्य ॥ २

विशेषः—

यथावत्कृतिरेतन्मयीत्येतेषु
 दुःखीयति मृगद्वैरे. सो एतः सेवकः ॥ २१ ॥
 रमणको मूले—'मिथ । र्शित म्नापी ॥ २१ ॥
 कथं गाम न मेवमो मयाः इत्येवम् ।
 अविरेव ये तुषाः पूषति मयोरकम् ॥ २२ ॥

अन्यथा परम्,—

३ ॥ सीतापिडीगानां धामसेनानां परः ।
 इदमप्यवच्छेदं काञ्चिद्वारणकहिनी ॥ २१ ॥
 ४ ॥ १ ॥ मूले—'मिथ । किमनेनास्माकं म्नापरे ॥ २१ ॥
 ५ ॥ १ ॥ म्नापरे परिदाणोयः । पश्य—
 म्नापरेषु म्नापरे यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 स धर्मो निहताः शोते कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २० ॥
 ६ ॥ १ ॥ म्नापरे—'कथमेतत् ?' करटकः कथयति—

११ [कीलोत्पाटिवानरकथा २]

"अस्मि ममधरेषो धर्मोत्पत्तिनिहितवमुभायां शुभदत्तनाम्ना इव
 धर्मो निहताः कर्तुमारब्धः । तत्र करणत्रयार्थमापौकस्यम्भस्य किन्तु
 इकाञ्चित्तत्र काञ्चिद्व्ययमध्ये कीलकः सूत्रधारेण निहितः ।
 तत्र धर्मोत्पत्तिव्यापारः कीलकागतः । एको वानरः कालमेरित इव
 २० ॥ कीलके हस्ताभ्यां धृत्योपविष्टः । तत्र तस्य मुष्कद्वयं लम्बमानं
 काञ्चिद्व्ययमाभ्यन्तरे प्रविष्टम् । अनन्तरं स च सहजचपलतया
 भवति ममोत्पत्तिं कीलकमाकृष्टवान् । आकृष्टे च कीलके पूर्णिताण्ड-
 द्वयः पथस्थं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—'अव्यापारेषु व्यापारम्'
 इत्यादि' ॥ दमनको मूले—'तथापि स्वामिचेष्टानिरूपण सेवके-
 २३ नावश्यं करणीयम् ।' करटको मूले—'सर्वस्मिन्नधिकारे य एव
 नियुक्तः प्रधानमग्नी स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चा
 सर्वथा न कर्तव्या । पश्य—

पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया ।

स विपीयति चीत्काराद्गर्दभमन्दादितो यथा" ॥ ३१ ॥

इमनकः पृच्छति—'कथमेतत् ?' करटकौ श्रूते—

[रजक-वधू-गर्दभ-कुण्डुरकथा ३]

"अस्ति चाराणस्यां फर्पूरपटको नाम रजकः । स चाभिनववयस्कया ५
 रथा सह चिरं निधुवनं कृत्वा निर्भरनालिक्य प्रसुप्तः । तदनन्तरं
 उद्धृद्गन्त्यागि हर्तुं चौरः प्रविष्टः । तस्य प्राङ्गणे गर्दभो वद्वस्त्रिष्ठति ।
 कुण्डुरधोपविष्टोऽस्ति । अथ गर्दभः ध्यानमाह—'सखे ! भवतस्तावदयं
 व्यापारः । तत्किमिति त्वमुधैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागर-
 यति !' कुण्डुरो श्रूते—'भद्र ! मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या । 10
 'यमेव किं न जानासि यथा तस्याहर्निशं गृह्यक्षां करोमि ! यतो-
 ज्यं चिराजिर्दृष्टो ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि ममाहारदाने
 मन्दादरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन उपजीविषु मन्दादरा
 भवन्ति ।' गर्दभो श्रूते—'शृणु रे चर्दर !

याचते धार्यषाते यः स किंभूत्यः स किंमुह्य ।'

15

शुशुरो श्रूते—

'भूत्यान्तंभापयेषसु धार्यषाते स किंभुः ॥ ३२ ॥

याः,—

प्राप्तिकामां भूतौ स्वामिनेषायां धर्मसेवने ।

पुत्रदत्तोपादने श्रेय न सन्ति प्रतिहृष्टकाः" ॥ ३३ ॥

20

ततो गर्दभः शयोपमाह—'अरे सुहृत्तये ! धार्यदांभवं यद्विपद्यौ
 त्वमिष्यस्यं उपेक्षां करोमि । मयसु तावद् ; यथा स्वामी जानातिव्यति
 मन्मया शर्मदरः । २९,—

इह भेदोऽर्थे चरमेव तुल्यतन्त्र

मन्मया शर्मदरः । २९,—

इह भेदोऽर्थे चरमेव तुल्यतन्त्र

विशेषतया,—

पद्ममञ्जुवृत्तिदेशेऽर्वाभिादेशोऽर्वावृत्ति मान्त् ।

दुःखीयति सुगदेशोः को गूढः सेरुकार्ण्यः । ॥ २७ ॥

रमनाहो भू—'मिदं । सर्वथा मनमार्ति नैतच्छर्तव्यम् । वा,—

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्राः परमेधराः ।

अभिलौक ये सुधाः पूज्यन्ति मनोरथान् ॥ २८ ॥

अन्यथा पश्य,—

कुः शेषाभिहीनानां धामरोद्गतसोदः ।

उद्गन्धधरुच्छ्रं वाजिनारणवाहिनीं ॥ २९ ॥

१० करटको भू—'तथापि क्षिप्तेनानाकं व्यापारेण ! यतोऽन्यापारेषु

व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः । पश्य—

अन्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स भूमौ निहतः शेने कीलोत्पाटीर धारः" ॥ ३० ॥

दमनकः पृच्छति—'कथमेतत् ?' करटकः कथयति—

१५ [कीलोत्पाटिवानरकथा २]

"अस्ति मगधदेशे धर्मारण्यसंनिहितसमुधायां शुभदत्तनाम्ना काय-

स्येन निहारः कर्तुमारब्धः । तत्र करणप्रदार्यमाणीकन्तम्भस्य किन्दूर-

स्फादितस्य काष्ठखण्डद्वयमध्ये कीलकः सूत्रधारेण निहितः ।

तत्र बलसान्वानरपूषः कीलकागतः । एको मानरः कान्ध्रेरित इव

२० तं कीलकं हस्ताभ्यां धृत्योपविष्टः । तत्र तस्य मुष्कद्वयं लम्बनानं

काष्ठखण्डद्वयाम्बन्तरे प्रविष्टम् । अनन्तरं स च सहजचपलतया

महता प्रयत्नेन तं कीलकमाकृष्टवान् । आरुष्टे च कीलके चूर्णिताण्ड-

द्वयः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं प्रवीमि—“अन्यापारेषु व्यापारम्”

इत्यादि' ॥ दमनको भूते—'तथापि स्वामिचेष्टानिरूपणं सेवके-

२५ नापश्यं करणीयम् ।' करटको भूते—'सर्वस्मितधिकारे य एव

नियुक्तः प्रधानमग्नी स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चा

सर्वथा न कर्तव्या । पश्य,—

पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्त्वामिहितेच्छया ।

स विपीदति चीत्काराद्गर्दभस्ताडितो यथा" ॥ ३१ ॥

दमनकः पृच्छति—'कथमेतत् ?' करटको व्रूते—

[रजक-वधू-गर्दभ-कुङ्कुरकथा ३]

"अस्ति वाराणस्यां कर्पूरपटको नाम रजकः । स चाभिनववयस्क्या ५
वच्चा सह चिरं निधुवनं कृत्वा निर्भरमालिङ्ग्य प्रसुप्तः । तदनन्तरं
तद्गृहद्रव्याणि हर्तुं चौरः प्रविष्टः । तस्य प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्त्रिष्ठति ।
कुङ्कुरश्चोपविष्टोऽस्ति । अथ गर्दभः स्वाननाह—'सखे ! भवतस्त्वावदयं
व्यापारः । तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागर-
यसि ?' कुङ्कुरो व्रूते—'भद्र ! मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या । 10
त्वमेव किं न जानासि यथा तस्माहर्निशं गृहरक्षां करोमि ! यतो-
ऽयं चिरान्निर्वृतो मनोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि नमाहारदाने
मन्दादरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन उपर्जाविपु मन्दादरा
भवन्ति ।' गर्दभो व्रूते—'शृणु रे बर्बर !

याचते कार्यकाले यः स किंभृत्यः स किंमुह्यत् ।'

15

कुङ्कुरो व्रूते—

'भृत्यान्संमापयेद्यस्तु कार्यकाले स किंप्रभुः ॥ ३२ ॥

यतः,—

आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योन्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः' ॥ ३३ ॥

20

ततो गर्दभः सक्रोपनाह—'अरे दुष्टमते ! पार्षायांन्वं यद्विपत्तौ
स्वामिकार्यं उपेक्षां करोषि । भवतु तावत् ; यथा स्वामी जागरिष्यति
तन्मया कर्तव्यम् । यतः,—

पृष्ठं मेवयेदकं जटरेण हुनाशनम् ।

स्वामिनः सर्वभवेन परलोकनमायया' ॥ ३४ ॥

25

इत्युक्त्वातीव चीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजक

न कम्पन्तिक्रियति न भासा-

द्वयपुस्तोऽभिमतः शशी वा ।

शेके सुराणि विगीतानि वा

मनेष्टिमान्येव नरे मरुति ॥ ४६ ॥

३६. ५.-

आरोप्यते शिवा शैवे मन्त्रेण मृता मया ।

निगन्त्यो क्षणेनापमयान्ना गुनशेषयोः ॥ ४७ ॥

मान्यरोऽथो मज्जमुधैर्नरः शैरेव कर्मणिः ।

कृष्ण मणिषा मद्रवाचारसेव कारुः ॥ ४८ ॥

१२ तद्द्रवम् । स्वप्नामपो क्षान्ता सर्वस्य ।' करटको मूने—'अयं मरुतिक्रियति !' स आह—'अयं तावत्स्यामी विद्मत्तः कुतोऽपि क्षारणात्मपक्तिः परित्यक्तोऽपिः ।' करटको मूने—'किं तत्त्वं जगत्सि !' दमनको मूने—'किमत्राभिदितमस्ति । उक्तं च,—

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते

१३ हयाश्च नागाश्च वदन्ति देशिताः ।

अनुत्तमप्यूहति पण्डितो जनः

परेन्नितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४९ ॥

आकारैरिहितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रभिच्चारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ५० ॥

२० अत्र मयप्रस्तावे प्रज्ञापत्नेनाहमेनं स्वामिनमात्मीय करिष्यामि । यत्र,—

प्रस्तावसदृश वाक्यं सद्भावसदृशं भियम् ।

आत्मशक्तिसमं कोप यो जानाति स पण्डितः ॥ ५१ ॥

करटको मूने—'सखे' त्वं सेवानभिज्ञ । पश्य,—

अनाहूतो विशेषन्तु अष्टष्टो बहु भाषते ।

आत्मान मन्यते भीत गृपःलस्य स दुर्मतिः ॥ ५२ ॥

दमनको मूने—'भद्र ! कथमहं सेवानभिज्ञ ' पश्य,—

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं त्वाप्यसुन्दरम् ।
यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्स्य सुन्दरम् ॥ ५३ ॥

ः०,१-

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य भेषावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ५४ ॥

5

अन्यथ, -

कोऽत्रेत्यहमिति श्रूयात् सन्यगादेशयेति च ।
आज्ञामवितयां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥ ५५ ॥

अपरं च, -

अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगतः सदा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतौ वसेत् ॥ ५६ ॥

10

१.८को श्रुते—'कदाचित्त्वामनवसरप्रवेशादवमन्यते त्वामी' । स
—'अस्त्वेवम् । तथाप्यनुर्जाविना त्वामिसानिध्यमवश्यं कर-
यिन् । यतः, -

दोषभीतेरनारम्भस्तत्कापुरुषलक्षणम् ।
कैरर्जीर्णभयाद्भ्रातृभोजनं परिहीयते ! ॥ ५७ ॥

15

१.९-

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा ललाक्ष
य पार्श्वतो वसति न परिवेष्टयन्ति ॥ ५८ ॥

१.९को श्रुते—'अथ नत्र गन्व' किं वक्ष्यति न्वान् । न अत्र—
शुभु । किन्तुगन्तो विरक्तो वा यदि स्वार्थेन ज्ञान्यति । कर्तव्ये-
दो—'किं न इत्यत्रात्मनः । इत्यत्रो श्रुते— श्रुते—
दूरादवेक्ष्यते । न स्वार्थेन ज्ञान्यते । नृपते-
परोक्षेऽपि गुणशून्यं स्वार्थेन ज्ञान्यते ।

भोगेभ्यो चानुसृष्टिर्नानि शक्तिवशात्तम् ।

अनुरक्तस्य विद्वानि शोभेऽती गुणमोक्षतः ॥ ६० ॥

अन्वयः,—

हाहाहाहाहाहाहाहा कर्णे कर्णमन्त्रम् ।

१ विरक्तोपरविद्वानि जानीतन्मतीपातरः ॥ ६१ ॥

एतन्नाम्ना मया शक्तं ममानुभो भक्तिव्यती मया करिष्यामि ।

यतः,—

असायमं रत्नं त्रां विदति-

मुक्तयमं रत्नं त्रां च विदतिम् ।

१० शेषाशिनो नीतिविधियमुक्तां

पुनः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥

करटको भूते—‘तथाप्यप्राप्ते प्रप्राप्ते न वक्तुमर्हसि । यतः,—

• अनासक्त्याऽवचनं बुद्धस्पतिरपि सुखम् ।

प्राप्तुयादुत्थराज्ञानगरमानं च साधवम् ॥ ६३ ॥

१० दमनको भूते—‘मित्र ! मा भेषीः । नादमनासावसरं वचनं वदिष्यामि । यतः,—

आपयन्मागं गमने कार्यं कालात्ययेषु च ।

अष्टष्टेनापि यत्कृत्यं भूयैव हिननिच्छता ॥ ६४ ॥

यदि च मांसावसरेणापि मया मत्तो न वक्तव्यश्चादा मक्तिवमेव
२० मगानुपपन्नम् । यतः,—

कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यते सद्भिः ।

स गुणक्षेत्रेण च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ६५ ॥

तद्भद्रं अनुजानीहि माम् । वच्छामि । करटको भूते—‘शुभमस्तु,

शिवास्ते मन्तु पन्थान । पथाभिलषितमनुष्ठीयताम्’ इति । त्तो

२० दमनको विस्मिन इव पिङ्गलकसमीप गत ।

अब दुरादेव सादरं राज्ञा प्रवेशत. साष्टाङ्गप्रणम्यात् प्राणपत्यो-

। राजाह—‘चिराद्दृष्टोऽसि’ । दमनको श्रुते—‘यद्यपि
सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तथापि प्राप्त-
लभगुजीविना सांनिध्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोऽसि । किं च,—

दन्तस्य निर्घर्षणकेन राजन् !

कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां

किमद्ग ! वाक्पाणिमता नरेण ! ॥ ६६ ॥

। पि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते, तदपि न
शङ्कनीयम् । यतः,—

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्ते-

बुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।

जयःकृतस्यापि तन्नूनपातो

नाथः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ६७ ॥

। तत्सर्वथा विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यम् । यतः,—

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवान्नां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ६८ ॥

निर्विशेषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।

तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

३ च,—

त्रिविधाः पुरुषा राजसुवनाधनमध्यमाः ।

नियोजयेत्तथैवाग्निविषेन्नेव कर्मसु ॥ ७० ॥

३,—

स्नान एव नियोज्यन्ते मृत्याधामरजानि च ।

न हि चूडानाभिः पादे नूपुरं शिरसा कृत्वम् ॥ ७१ ॥

अपि च,—

कनकभूपणसंमहजोचितो

यदि मणिरूपुणि मणिधीयते ।

न स विरौति न चापि स शोभते

भवति योगयित्त्वर्चनीयता ॥ ७२ ॥

६

अन्यथा,—

मुकुटे रोपितः कापश्चरणामरणे मणिः ।

नहि दोषो मणेरस्मि किंतु साधोरविभ्रता ॥ ७३ ॥

परम,—

१० बुद्धिमाननुरक्तोऽयमयं शूर इतो भयम् ।

इति मृत्युविचारो मृत्यैरापूर्वते नृपः ॥ ७४ ॥

तथा हि,—

अधः शस्त्रं शस्त्रं वीणा वाणी नरध्व मारी च ।

पुरुषप्रियं प्राप्य हि भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥ ७५ ॥

११ अन्यथा,—

किं भक्तेनाममर्षेण हि भक्तेनापकारिणाः ।

मर्षं शक्तं न साधुराजप्रायशातुं स्वमर्हसि ॥ ७६ ॥

एतः,—

अवशानाश्रयो भवन्ति मणिदीनः परितन-

१२ मृत्युमृत्युमाम्बुद्वयनि न मणीषे कुपजनः ।

बुधैस्त्वन्दे शशे न हि भवति नीलिगुणवती

दिव्यवर्षा नीली सद्यस्मरयं सीदति जगत् ॥ ७७ ॥

अथ च,—

त्रयं जगदस्य निग्नवर्षेण्णि नृसादिनम् ।

२३ नृसादिनतो यन्मु स सर्वेषामन्यले ॥ ७८ ॥

किं च,—

काण्डवनि प्रहृष्टं वृद्धं वृद्धं वृद्धं वृद्धं ।

स्वेरविषये किं न प्रदीपन्य प्रकाशनम् ? ॥ ७० ॥

भद्रकोऽवदत्—‘भद्र दमनक ! किमेतत् ? त्वमगदीपप्रधानामात्य-
 इव इत्यन्तं कालं यावत् कुनोऽपि गलयादवाजागतोऽसि ? इदानीं
 यथाभियानं श्रूहि ।’ दमनको श्रूते—‘देव ! पृच्छामि किञ्चित् ।
 अन्यथा । उदकार्थी म्यामी पानीयमपीत्या किमिति विन्मिन् इव
 तेषति ?’ । पिताल्लकोऽवदत्—‘भद्रमुक्तं त्वया । किन्वेनद्रतस्यं वक्तुं
 नाचिद्विद्यात्तमृगिर्नास्ति । तथापि निभृतं श्रुत्वा कथयामि । शृणु ।
 भ्रमति दमनिदमपूर्वतश्चाधिष्ठितमतोऽन्नाकं त्याज्यम् । अनेन
 श्रुत्वा विन्मितोऽग्निः । तथा च धृतो गद्यापि महान्पूर्वदब्दः ।
 उद्वानुसूपेणास्य प्राणिनो महता यत्नेन भवितव्यम् ।’ दमनको
 श्रूते—‘देव ! अस्ति तावदयं महान्भयहेतुः । स शब्दोऽन्नाभि-
 प्याकर्णितः । किन्तु स किमग्री यः प्रथमं भूमित्यागं पश्चाद्युद्धं
 वेदिशति । अस्मिन्कार्यसंदेहे भृत्यानानुपयोग एव ज्ञातव्यः ।
 १०५-

चन्धुग्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चालनः ।

15

आपन्निकपपापाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ८० ॥

श्रूते—‘भद्र ! महती शक्ता नां यापते ।’ दमनकः पुनराह
 (स्वगतम्)—‘अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं
 तं संभाषसे ?’ (प्रकाशं श्रूते)—‘देव ! यावदहं जीवामि तावद्भयं न
 नश्यम् । किन्तु करटकदयोऽप्याधास्यन्तां चन्नादापत्प्रतीकारकाले
 ३ म. पुरुषसमवायः ।’

ततस्तौ दमनक-करटकौ राज्ञा सर्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतीकारं
 प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन् दमनकमाह—‘सखे ! किं
 भयप्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा भयोपशमं
 प्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः ? यतोऽनुपकुर्वाणो न कस्या-
 25
 प्युपायनं गृहीयाद्विशेषतो राज्ञः । पश्य,—
 ६ हितो०

यन्म मसादे पमाक्षे विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च यसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ८१ ॥

तथा हि,—

बालोऽपि नाथमन्तव्यो मनुष्य इति गूमिषः ।

६ मरुती देवता घोषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८२ ॥

दमनको विदुसाह—‘मिष । तूष्णीमाख्यताम् । ज्ञातं मया यथकार-
णम् । बलीर्यनर्दिनं तन् । वृषभाश्याम्नाक्रमपि भद्रयाः । किं पुनः
मिदुस्व ।’ करटकः ब्रूते—‘यद्येवं तदा किं पुनः साग्निप्रासस्तत्रैव
हिमिति नापनीतः !’ । दमनको ब्रूते—‘यदि साग्निप्रासस्तत्रैवमुच्यते

१० तदा कथमेतं महाप्रसादलाभः स्यात् ? अतः च,—

निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदापन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः साहधिकर्णवत् ॥ ८३ ॥

करटकः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ दमनकोः कथयति—

[दुर्दान्तमिह-मूपक-दधिकर्णमार्जारीकथा ४]

१५ “अभ्युत्थमानेषु दुर्दान्तमिहान्नासि पर्यन्ते दुर्दान्तो नाम महाविक्रमः
मिहः । तस्य परितःचन्द्रमविश्रयात्तस्य केगगाभं कश्चिन्मूर्च्छितः
मन्यते तिष्ठति । ततः केगगाभं धनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरो विवशन्मर्गं
मूर्च्छितमदममानोऽपिन्तपत्—

‘धुम्नपुत्रोऽयम्पु विक्रमाश्रितं लभ्यते ।

२० तमाहन्तुं पुष्पधारीः साहस्यन्मय मेमिह ॥ ८४ ॥

इत्यलोक्य तेन शर्मं कृत्वा विधातुं कृत्वा दधिकर्णकामा विहा-
यन्वृत्तौ च संमार्गं कृत्वा साहस्यन्मेमिहः । अतस्तत्रैव तस्य
मूर्च्छितोऽपि विवशः तिष्ठति । तेनैवैव मिहोऽप्यदमनः सु-
कृच्छितः । मूर्च्छितस्तत्रैव यदा यदा गृह्यते तदा तदा संमार्गं कृत्वा
२५ तं विहाय संवर्षति ।

अदमनः स मूर्च्छितः शुभमार्गं कृत्वा सत्सर्वेषु कृत्वा सं-
वर्षति । अतस्तत्रैव मिहोऽप्यदमनः साहस्यन्मेमिहः न कृच्छितः

तत्कृतरावमपि न शृणोति तदा तस्यानुपयोगाद्विडालस्याप्याहारदाने
मन्दादरो बभूव । ततोऽसावाहारविरहाद्दुर्वलो दधिकर्णोऽवसन्नो
बभूव । अतोऽहं ब्रवीमि—“निरपेक्षो न कर्तव्यः” इत्यादि ।
ततो दमनक-करटकौ संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तरुतले
साटोपमुपविष्टः ।

6

दमनकः संजीवकसमीपं गत्वाब्रवीत्—‘अरे वृषभ! एषोऽहं
राज्ञा पिङ्गलकेनारप्यरक्षार्थं नियुक्तः । सेनापतिः करटकः समा-
ज्ञापयति—‘—“सत्वरमागच्छ । न चेदस्मादरप्यादूरमपसर । अन्यथा
ते विरुद्धं फलं भविष्यति ।” न जाने क्रुद्धः स्वामी किं विधास्यति ।’
तच्छ्रुत्वा संजीवकश्चायात् ।

10

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामनादरः ।

पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥ ८५ ॥

ततो देशव्यवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य साष्टाङ्गपातं
करटकं प्रणतवान् । तथा चोक्तम्,—

मतिरेव बलाद्गरीयसी

15

यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणो हस्तिपकाहतः कणन् ॥ ८६ ॥

अथ संजीवकः साशङ्कमाह—‘सेनापते ! किं मया कर्तव्यम् ?
तदभिधीयताम् ।’ करटको ब्रूते—‘वृषभ ! अत्र कानने तिष्ठसि ।
अस्मद्देवपादारविन्दं प्रणम ।’ संजीवको ब्रूते—‘तदभयवाचं मे
यच्छ; गच्छामि ।’ करटको ब्रूते—‘शृणु रे बलीवर्द ! अलमनया
शङ्कया । यतः,—

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेदिभूभुजे ।

25

मोषणं दूरसंस्थानं क्रोशव्यसनमुच्यते ॥ ९४ ॥

यतः,—

क्षिप्रमायमनालोच्य व्यथमानः स्ववाञ्छया ।

परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ ९५ ॥

५ स्रब्धकर्णो ब्रूते—‘शृणु आतः । चित्प्रतितापेती दमनरु-करदकौ
संधिविग्रहकार्याधिकारिणौ च कदाचिदर्थोधिकारे न नियोक्तव्यौ ।
अपरं च नियोगप्रस्तावे यन्मया श्रुतं तत्कथ्यते,—

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।

ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥ ९६ ॥

१० नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये सङ्गं दर्शयते ध्रुवम् ।

सर्वस्वं प्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिमावतः ॥ ९७ ॥

अपराधेऽपि निःसङ्गो नियोगी विरसेवकः ।

स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥ ९८ ॥

उपकर्ताधिकारस्वः स्वापराधं न मन्यते ।

१५ उपकारं ध्वजीकृत्य सर्वमेवावदुम्पति ॥ ९९ ॥

उपांशुकीडितोऽमात्यः स्वयं राजायते यतः ।

अवज्ञा क्रियते तेन सदा परिचयाद्भुवम् ॥ १०० ॥

अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः क्रिड ।

शकुनिः शकटारथ्य दृष्टान्तावत्र भूपते ! ॥ १०१ ॥

२० सदामात्यो न साध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।

सिद्धानामयमादेश क्रद्धिक्षिपत्रिहारिणी ॥ १०२ ॥

प्राप्तार्थप्रदृष्टं द्रव्यपरीवर्तोऽनुगोधनम् ।

उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोऽमात्यस्य दृश्यम् ॥ १०३ ॥

नियोम्यर्थप्रज्ञायो राज्ञा नित्यपरीक्षणम् ।

२५ शनिपतिप्रदानं च नदा कर्मविरम्य ॥ १०४ ॥

निर्पीडिता वमनयुष्मन्मार्गं प्रतीचरेः ।

दुष्टप्रजा इव प्रायो भवन्ति हि नियोगिनः ॥ १०५ ॥

सुहृन्नियोगिनो वाध्या वसुधारा महीपते ! ।

सकृत्किं पीडितं गानवस्तं सुदुष्टं पयः ? ॥ १०६ ॥

यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यम् ।' सिंहो मृते—'अस्ति
जपदेवम्; किंत्वैतौ सर्वथा न मम वचनकारिणौ ।' स्वव्यकर्णोऽ
हो—'एतत्सर्वमनुचितं सर्वथा । यतः,—

आज्ञामङ्गरान् राजा न क्षमेत्त्वमुतानपि ।

विशेषः को नु राजश्च राजश्चित्रगतस्य च ॥ १०७ ॥

स्रव्यस्य नश्यति यशो विपमस्य मैत्री

नष्टेन्द्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं

राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ १०८ ॥

10

अपरं च,—

तत्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवद्गमात् ।

नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥ १०९ ॥

15

प्रातः ! सर्वथासद्वचनं क्रियताम् । व्यवहारोऽप्यस्माभिः कृत एव ।

संजीवकः सस्यमङ्गकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम् ।' एतद्वचना-

चयानुष्ठिते सति तदारभ्य पिङ्गलक-संजीवकयोः सर्ववन्धुपरित्यागेन

गृहता केहेन कालोऽतिवर्तते । ततोऽनुजीविनामप्याहारदाने शैथिल्य-

दर्शनादमनक-करटकान्वोन्यं चिन्तयतः । तदाह दमनकः कर-

टकम्—'मित्र ! किं कर्तव्यम् ? आत्मकृतोऽयं दोषः । त्वयं

कृतेऽपि दोषे परिदेवनमप्यनुचितम् । तथा चोक्तम्,—

स्वर्णरेस्वामहं स्पृष्ट्वा बद्धात्मानं च दृत्तिका ।

आदिन्मुश्च मणिं साधुः स्वदोषाहु स्तित्रा इमे" ॥ ११० ॥

करटको व्रते—'कथमेतत् ?' दमनकः कथयति—

25

यद्यहं परममती स्वाम्, त्वां विहायान्यं न जाने, पुरुषान्तरं स्वमेऽपि
 न हि भजे, तेन धर्मेण छिन्नापि मम नासिकाऽच्छिन्नास्तु । मया त्वं
 मम कर्तुं शक्यसे । किंतु स्वामी त्वम् । लोकभयादुपदेशे । पश्य मन्मु-
 शम् । ततो यावदमौ गोपी दीपं प्रग्वाल्य तन्मुशमवलोकते ता-
 ७ दुभक्तं मुस्तनवलोक्य तघरणयोः पतितः—‘धन्योऽहं यस्वेहती
 भार्या परमसाध्वी’ इति । योऽयमास्ते सावुरेन्द्रचान्तमपि कथयामि ।
 अयं स्वगृहानिर्गतो द्वादशवर्षैर्मलयोपकण्ठादिमां नगरीमनुप्रातः ।
 अत्र वेश्यागृहे मुस्तः । तस्याः कुट्टन्या गृहद्वारि स्थापितकाष्ठ-
 षटितयेतालस्य मूर्धनि रत्नमैकमुत्कृष्टमास्त्रे । तत्र लुब्धेनानेन साधुना
 10 रात्रावुत्थाय रत्नं प्रहीतुं यत्नः कृतः । तत्रा तेन वेतालेन सूत्र-
 संचारितबाहुभ्यां पीडितः सत्तार्तनादनयं चकार । पश्चादुत्थाय
 कुट्टन्योक्तम्—‘पुत्र ! मलयोपकण्ठादागतोऽसि । तत्सर्वरत्नानि प्रय-
 च्छासौ । नो चेदनेन न त्यक्तव्योऽसि । इत्यमेवायं चेटकः । ततो-
 ऽनेन सर्वरत्नानि समर्पितानि यथायमपहृतसर्वस्वोऽस्मानु समागत्य
 15 मिलितः ।’ एतत्सर्वं ध्रुत्वा राजपुरुषैर्न्याये धर्माधिकारी प्रवर्तितः ।
 अनन्तरं तेन सा दूती गोपी च ग्रामाद्बहिर्निःसारिते । नापिनश्च
 गृहं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—“स्वर्णरेसामहं स्पृष्ट्वा” इत्यादि ॥
 अथ स्वयंकृतोऽयं दोषः । अत्र विलपनं नोचितम् । (क्षणं विमृश्य ।)
 मित्र ! यथाऽनयोः सौहार्दं मया कारितं तथा मित्रभेदोऽपि मया
 20 कार्यः । यतः,—

अतथ्यान्यापि सध्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलाः ।

समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ११३ ॥

अपरं च,—

उत्पन्नेष्वपि कार्येषु मतिर्यस्य न हीयते ।

25 स निस्सरति दुर्गाणि गोपी जारह्यं यथा” ॥ ११४ ॥

करटकः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ । दमनकः कथयति—

[गोप-स्त्रीदण्डनायक-पुत्रकथा ७]

“अस्ति द्वारवत्यां पुर्यां कस्यचिद्गोपस्य यधूर्वन्धकी । सा ग्रानत्य
दण्डनायकेन तत्पुत्रेण च समं रमते । तथा चोक्तम्,—
नास्मिस्तृप्यति कामानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वमृतानां न पुंसां वानलोचना ॥ ११५ ॥

अन्यच्च,—

न दानेन न मानेन नाज्वेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा विपनाः स्त्रियः ॥ ११६ ॥

यतः,—

गुणाश्रयं कीर्तियुतं च क्रान्तं
पति रतिज्ञं सधनं युवानम् ।
विहाय शीघ्रं वनिता व्रजन्ति
नरान्तरं शीलगुणादिहीनम् ॥ ११७ ॥

अपरं च,—

न तादृशीं प्रीतिमुपैति नारी
विचित्रशय्यां शयितापि कामम् ।
यथा हि दूर्वादिविकीर्णमूमौ
प्रयाति सौख्यं परक्रान्तसद्भात् ॥ ११८ ॥

अथ कदाचित्सा दण्डनायकपुत्रेण सह रमनाया तिष्ठति । अथ
दण्डनायकोऽपि रन्तुं तत्रागतः । तन्मायान्तं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुशले
निक्षिप्य दण्डनायकेन सह तथैव क्रीडति । अनन्तरं तस्मा मता
गोपो गोष्ठात्सनागतः । तन्लोक्य गोप्योक्तम्—‘दण्डनायक ! त्वं
लगुडं गृहीत्वा कोपं दर्शयन्तत्वरं गच्छ ।’ तथा तेनानुष्ठिते गोपेन
गृहनागत्य भार्या पृष्ठा—‘केन कार्येण दण्डनायकः समागत्या
स्त्रियः ?’ । सा व्रूते—‘अयं केनापि कार्येण पुत्रस्त्रोपारि कुद्भः
स च पलायनानोऽप्यत्रागत्य प्रविष्टो नया कुशले निक्षिप्य रक्षि
तः । तस्मिन् चान्विष्यात्र न दृष्टः । अत्र एवायं दण्डनायक

शुद्ध एव गच्छति ।' ततः सा तत्पुत्रं कुक्ष्याद्बहिष्कृत्य दर्शित-
वती । तथा चोक्तम्,—

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्त्रामां चतुर्गुणा ।

पद्भुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ११९ ॥

५ अतोऽहं ब्रवीमि—“उत्पन्नेष्वपि कार्येषु” इत्यादि ॥ करटको
मृते—‘अन्त्वेवम् । किंत्वनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोपजातयेदः कथं
भेदयितुं शक्यः ?’ । दमनको मृते—‘उपायः क्रियताम् ।’ तथा
चोक्तम्,—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

10 काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः” ॥ १२० ॥

करटरुः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ दमनकः कथयति—

[वायसदंपती-कृष्णसर्पकथा ८]

“कस्मिंश्चित्तरै, वायसदंपती नियसतः । तयोश्चापत्यानि तन्मो-
टरावस्थितेन कृष्णसर्पेण सादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी

15 वायसमाह—‘नाथ ! स्वय्यतामयं तहः । अत्रावस्थितहृन्मर्षेणानयोः
संतानि सनतं भक्ष्यते । यतः,—

दुष्टा भार्या शठं मित्रं मृत्युश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वागो गृह्युरेव न संशयः” ॥ १२१ ॥

वायसो मृते—‘प्रिये ! न भेदयन् । वारंवारं मयैतस्य महापराध
20 सोदः । इदानीं पुनर्गं क्षन्तव्यः ।’ वायस्याह—‘कथमेतेन पश्यत
सार्धं मभान्निप्रसृतुं समर्थः ?’ । वायसो मृते—‘अत्रनया शक्या
यतः,—

बुद्धिर्नैव बलं तम्य, निर्बुद्धेभ्यु कुतो बलम् ? ।

पश्य मित्रो मदीन्मत्तः शतकेन निपातितः” ॥ १२२ ॥

25 वायसी विस्मयाह—‘कथमेतत् ?’ वायसः कथयति—

[दुर्दान्तमिह-दुद्धशमरुद्धया ९]

“अस्ति मदीनमभि पत्नी दुर्दान्तो नाम पिता । स च गर्भव

पशूनां वयं कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो
 विज्ञप्तः—‘मृगेन्द्र ! किमर्थमेकदा बहुपशुघातः क्रियते ? यदि
 प्रसादो भवति तदा वयमेव भवद्राहाराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुप-
 दौक्यामः ।’ ततः सिंहोक्तम्—‘यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु
 तत् ।’ ततः प्रमृत्येकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचि-5
 द्बृद्धशशकस्य वारः समायातः । सोऽचिन्तयत्—

‘त्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।

पञ्चत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ? ॥ १२३ ॥

तन्मन्दमन्दं गच्छामि ।’ ततः सिंहोऽपि झुषार्षोडितः क्रोधात्-
 मुवाच—‘कुतस्त्वं विलम्ब्य समागतोऽसि ? ।’ शशकोऽब्रवीत्—10
 ‘देव ! नाहमपराधी । आगच्छन्पथि सिंहान्तरेण बलाद्धृतः । तस्याग्रे
 पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि ।’
 सिंहः सक्रोपमाह—‘सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय, क्व स दुरात्मा
 तिष्ठति ? ।’ ततः शशकस्तं गृहीत्वा गर्भारकूपं दर्शयितुं गतः ।
 तत्रागत्य ‘स्वयमेव पश्यतु स्वामी’ इत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्य 15
 सिंहस्यैव प्रतिविम्बं दर्शितवान् । ततोऽसौ क्रोधाध्मातो दर्पात्स्यो-
 पर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—“बुद्धिर्वस्य”
 इत्यादि ॥’ वायस्याह—‘श्रुतं मया सर्वम् । संप्रति यथा कर्तव्यं
 तद्ब्रूहि ।’ वायसोऽब्रवीत्—‘अत्रासन्ने सरसि राजपुत्रः प्रत्यह-
 नागत्य ज्ञाति । ज्ञानसमये तद्दङ्गादवसारितं तीर्थशिलानिहितं 20
 कनकसूत्रं चञ्चवा त्रिधृत्यानीयास्मिन्कोटरे धारयिष्यसि ।’ अथ
 कदाचित्ज्ञातुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितम् । अथ कनक-
 सूत्रानुसरणप्रवृत्ते राजपुत्रैस्तत्र तरुकोटरे कृष्णसर्पो दृष्टो व्या-
 गदितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—“उपायेन हि यच्छक्यम्” इत्यादि ॥’
 ऋटको ब्रूते—‘यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।’ 25
 ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच—‘दे

किमपि महामयकारि कार्यं मन्यमानः समागतोऽसि । यतः,—
आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कस्याणवचनं श्रूयादृष्टोऽपि हितो नरः ॥ १२४ ॥

अन्यच्च,—

५ मोगस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजनम् ।
राजकार्यपरिध्वंसी मघ्नी दोषेण लिप्यते ॥ १२५ ॥

तथा हि पद्य । अमात्यानामेष क्रमः,—

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् ।

न तु स्वामिपदारोषिपातकेच्छोरुपेक्षणम् ॥ १२६ ॥

१० पिङ्गलकः सादरमाह—‘अयं भवान्किं वक्तुमिच्छति ? ।’ दमनकः
श्रुते—‘देव ! संजीवकस्त्रवोपर्यसदृशान्वयहारवि लक्ष्यते । तथा
चासत्संनिधाने श्रीमद्देवपादानां शक्तित्रयनिन्दां कृत्वा राग्ध्रमेवा-
भिलषति ।’ एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः समयं साशय्यं मत्वा तूर्णान्
स्थितः । दमनकः पुनराह—‘देव ! सर्वाभात्यपरित्यागं कृत्वैक

१५ एवायं यत्त्वया सर्वाधिकारी कृतः स एव दोषः । यतः,—

अत्युच्छिद्ये मघ्निणि पार्थिवे च

विष्टम्य पादालुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वप्नवादमहा भरस्य

तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १२७ ॥

२० अपरं च,—

एवं भूमिपतिः करोति सचिकं राज्ये प्रमाणं यदा

तं मोहाच्छ्रूयते मद्दः स च मद्रालसेन निर्मिषते ।
निर्मिषस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रमृदा

सातन्त्रमृदाया ततः स नृपतेः प्रागान्तिकं हृषति ॥ १२८ ॥

अन्यथा,—

विषदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।

अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धारणं सुखम् ॥ १२९ ॥

च,—

यः कुर्यात्सचिवायचां श्रियं तद्व्यसने सति ।

5

सोऽन्धवज्जगतीपालः सोदैत्संचारकैर्विना ॥ १३० ॥

सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदत्र प्रमाणं स्वामी । एतच्च
नाभात ।

न सोऽस्ति पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियम् ।

परस्य युवतीं रम्यां सादरं नेक्षतेऽत्र कः ? ॥ १३१ ॥

10

विमृश्याह—‘भद्र ! यद्यप्येवं तथापि संजीवकेन सह मम
शान्तिः । पश्य,—

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।

अश्लेषदोषदुष्टोऽपि कायः फल्य न वह्नमः ? ॥ १३२ ॥

15

अप्रियाप्यपि कुर्वाणो यः प्रियः प्रिय एव सः ।

दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य यद्वावनादरः ? ॥ १३३ ॥

पुनरेवाह—‘देव ! स एवातिदोषः । यतः,—

यस्मिन्नेवाधिकं पशुरारोहयति पार्थिवः ।

सुतेऽनात्येऽप्सुदासीने स हृद्ग्याधीयते जनः ॥ १३४ ॥

देव !

अभियस्तापि पथ्यस्य परिणामः सुखादहः ।

वत्सा भोक्ता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥ १३५ ॥

तथा च मूलमूलान्तरास्त्रास्त्रानामनुकः पुरस्कृतः ।

यतः,—

मूलमूलान्तरास्त्रास्त्रास्त्रानामनुकः पुरस्कृतः ।

मूलः परस्यो दोषो राज्ञेः पुरस्कृतः ।

टिडिमोऽवदत्—‘भायें ! नन्विदमेवं स्थानं प्रसृतियोग्यम् ।
 मृते—‘समुद्रवेल्या व्याप्यते स्थानमेतत् ।’ टिडिमोऽवदत्—
 ‘किमहं निबलः समुद्रेण निप्रहीतव्यः ! ।’ टिडिमी विदुस्वाह—
 ‘स्वामिन् ! त्वया समुद्रेण च महदन्तरम् । अथवा,—

६ परामथं परिच्छेत्तुं योग्यायोग्यं च धेविष्यः ।

अस्तीह मस्य विज्ञानं कृच्छ्रेणापि न सीदति ॥ १५० ॥

अपि च,—

अनुचितकार्यारम्भः सज्जनविरोधो बलीयसा स्वर्षा ।

प्रमदाज्जनपिघातो मृत्योर्द्वारानि चत्वारि ॥ १५१ ॥

१० ततः कृच्छ्रेण स्वामिन्वचनात्सा तत्रैव प्रसृता । एतत्सर्वं सुत्वा
 समुद्रेणापि तच्छिक्षिज्ञानार्थं तदण्डान्यपहतानि । ततःटिडिमी
 शोकार्ता भर्तारमाह—‘नाथ ! कष्टमापतितम् । तान्यण्डानि मे गृह्या-
 नि ।’ टिडिमोऽवदत्—‘प्रिये ! मा भैषीः ।’ इत्युक्त्वा पश्चिमा
 मेढकं कृत्वा पश्चिस्वामिनो गरुडस्य समीपं गतः । तत्र गत्वा सङ्क-

१५ वृत्तान्तं टिडिमेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निवेदितम्—‘इव ।
 समुद्रेणाहं स्वगृहावस्थितो विनापराधेनैव निगृहीतः ।’ ततश्चद्रूप-
 माकृष्यं गरुडमता प्रमुर्भगवात्पारायणः सृष्टिसिद्धिपथ्यहेतुर्विशेषः ।
 स समुद्रमण्डानायादिदेश । एतो मगदराज्ञं मौलीं निपात्य
 समुद्रेण तान्यण्डानि टिडिमाय समर्पितानि । अतोऽहं ब्रवीमि—

२० “अत्रात्रिमावमशाया” इत्यादि ॥ राजाह—‘अथमतीं शाक्यो
 द्रोहकुक्षिरिति ।’ इत्यनयो मृते—‘ब्रह्मसी तदर्थः शृङ्गाभ्यन्तर-
 आनिसुव्यथकिन्निवागच्छति कदा ज्ञास्यति स्वामी ।’ इत्युक्त्वा
 संश्रीवदसमीपं गतः । तत्र गतश्च मन्दमन्दमुपसर्पन्विक्षिप्तमिवा-
 प्यनमदसंयत् । संश्रीवदश्च तद्वदुक्त्वा—‘यत् । कुतश्च ते ।’

२५ इत्यनयो मृते—‘अनुनीवित्रां कुतः कुतश्च ।’ काः—

‘यत् । संस्रवः पराधीनाः कदा विजयनिर्गन्तुम् ।’

‘अस्तीदितेऽवशिष्यकृतेषां मे स्वर्गमेवम् ॥ १५२ ॥’

अन्यच्च,—

क्रोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विपयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः क्रो वास्त्रि राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य भुजान्तरं न च गतः क्रोऽर्थी गतो गौरवं

क्रो वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ १५३ ॥ ७

संजीवकेनोक्तम्—‘सखे ! श्रुहि किमेतत् ।’ दमनक आह—‘किं
नामि मन्दमान्यः ? पश्य,—

मज्जन्नपि पयोराशौ लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।

न मुञ्चति न चादत्ते तथा मुग्धोऽस्मि संप्रति ॥ १५४ ॥

अथ,—

10

एकत्र राजविधासो नश्यत्यन्यत्र चान्धवः ।

किं करोमि क गच्छामि पतितो दुःखसागरे’ ॥ १५५ ॥

संजीवको दीर्घ निःश्वत्सोपविष्टः । संजीवको श्रुते—‘मित्र !

‘सखे ! सविस्तरं मनोगतमुच्यताम् ।’ दमनकः सुनिमृतमाह—

‘यद्यपि राजविधासो न कथनीयस्तथापि भवान्मदीयप्रत्ययादागतः । 15

‘या परलोकार्थिनावश्यं तव हितमास्त्रयेयम् । शृणु । अयं स्वामी

‘नोपरि विहृतबुद्धी रहस्युक्तवान्—‘संजीवकमेव हत्वा स्वपरि-

‘वारं तर्पयामि ।’ एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विपादमगमत् । दम-

‘नकः पुनराह—‘अलं विपादेन । प्रातःकालकार्यमनुष्ठीयताम् ।’

‘स्त्रीभिः क्षणं विमृश्याह स्वगतम्—‘सुष्ठु स्वस्त्रिवदमुच्यते । 20

‘क्रो वा दुर्जनचेष्टितं न चेत्येतद्यवहारानिर्णेतुं न शक्यते । यतः,—

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रमृद्भवति राजा ।

कृपणानुसारि च धनं देवो गिरिजलपिबर्षी च ॥ १५६ ॥

काधिदाधयसौन्दर्योद्धृष्टे शोभानसज्जनः ।

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीनसनिवाजनम् ॥ १५७ ॥

25

‘विचिन्त्योक्तम् । कष्टं विनिदनापतितम् । यतः,—

जाराज्यमानो नृपतिः मन्वजा-
 ल गोपनायती किमत्र चितम् ।
 अयं स्वपूर्वमतीमादिशोते
 यः मेव्यमानो रिपुनाशुतेति ॥ १५८ ॥

३ तद्व्यमनस्यार्थः प्रमेयः । अर्थः,—

निमिषमुद्रितं हि यः प्रकृष्यति
 ध्रुवं स तस्मात्प्रगभै मसीति ।
 अकारणद्वेषि मनस्यु यस्य वै
 कथं जगन्तं परितोषपिष्यति ॥ १५९ ॥

१० किं मया प्रकृतं राज्यः ? । अथवा निर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति
 राजानः ।' दमनको ब्रूते—'एवमेतत् । शृणु,—

विश्वैः स्थितैरुपकृतमभि द्वेष्यतामेति कथञ्चिन्
 साशादन्वैरपकृतमभि प्रीतिमेवोपयाति ।
 विश्वं विश्वं किमयं चरितं नैकमाशाश्रयानां

१५ सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १६० ॥

अन्यथा,—

कृतशतमसलु नष्टं मुभाषितशतं च नष्टमसुधेषु ।
 यचनशतमयचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टम् ॥ १६१ ॥

किं च,—

२० चन्दनतरुषु मुजंगा जलेषु कमलानि तत्र च भाडाः ।
 गुणघातिनश्च भोगे सल्य न च सुखान्यविमानि ॥ १६२ ॥

अन्यथा,—

मूलं मुजंगैः कुसुमानि शृङ्गैः
 शाखाः शृङ्गैः शिलराणि भक्षैः ।

२५ नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य
 यत्प्रामितं द्रष्टव्यं हिंसैः ॥ १६३ ॥

यं तावत्त्वामी वाचि मधुरो विपद्दयो ज्ञातः । यतः,—

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्घासनो
गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।
जन्तर्भूतविपो बहिर्मधुनयश्चातीव मायापटुः

को नामानपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ १६४ ॥^९

या हि,—

पोतो दुस्तरवारिराशितरुणे दीपोऽन्धकारागमे

निर्वाते व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै क्षणिः ।

इत्थं तद्भुवि नास्ति यत्न विधिना नोपायचिन्ता कृता

मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे घातापि भ्रमोधनः' ॥ १६५ ॥^{१०}

जीवकः पुनर्निःश्वस्य—'कष्टं भोः ! कथमहं सत्यमक्षकः सिंहेन
नेपातयितव्यः ? । यतः,—

त्रयोरेव समं वित्तं त्रयोरेव समं बलम् ।

तयोर्विवादो मन्तव्यो नोचमायनयोः क्वचित् ॥ १६६ ॥

(पुनर्विचिन्त्य ।) केनायं राजा मनोपरि विकारितः न जाने; 15
भेदमुपगताद्भ्रातः सदा भेतव्यम् । यतः,—

मग्निजा पृथिवीपालचित्तं विपटितं क्वचित् ।

यत्नं स्फटिकस्यैव को हि संघातुमीश्वरः ? ॥ १६७ ॥

अन्यथा,—

वज्रं च राजतैजस्य द्वयनेवातिर्नापणम् ।

20

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्वतः ॥ १६८ ॥

उतः संभ्रामे मृत्युरेव यत्नम् । इदानीं तद्वाहानुवर्तनमयुक्तम् । यतः,—

मृतः भ्रामोति वा स्वर्गं शशुं हत्वा सुखानि वा ।

उन्नावपि हि शराणां मुक्तावेतौ मुदुर्लेनौ ॥ १६९ ॥

पुरस्कृतध्यानम्,—

25

यत्रासुदे ह्यं मृत्युर्भुदे र्जायितवर्तयः ।

विदोषनम्,—

सत्यानृणा संपत्त्या त्रिवयादिनी च
 हिमा दयात्ररि चार्यपग वदान्या ।
 नित्यम्यया प्रचुररत्नपनागना च
 वाराहनेव नृपनीतिरनेककृत्वा ॥ १८३ ॥

इति दमनकेन संतोषितः पित्रलक्षः सां प्रकृतिमापन्नः सिद्धसने
 समुपविष्टः । दमनकः महदृमनाः 'विजयता महाराजः । शुभ-
 मस्तु सर्वजगताम्' इत्युक्त्वा यदासुप्तमवस्थितः ॥

विष्णुसर्गोक्तम्—'सुहृद्भेदः हृतन्नावद्रवद्रिः ।' राजपुत्रा

10 उतुः—'मवत्प्रसादाच्छ्रुतः । श्रुतिनो मूना वयम् । विष्णुसर्गा-
 ऽवरीत्—'अरमपीदनम्यु,—

सुहृद्भेदस्तावद्रवतु मवतां शत्रुनिलये
 भलः कालाकृष्टः मलयमुपसर्पवदरहः ।
 जनो नित्यं म्यात्सकलमुत्सर्पतिवसतिः

15 कथासंगे रम्ये सततमिह बालोऽपि रमताम् ॥

इति हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयः कथासंग्रहः ८

विग्रहः ३ ।

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रा ऊचुः—‘आर्य ! राजपुत्रा वयम् । तद्विग्रहं श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति ।’ विष्णुशर्मणोक्तम्—
‘यदेवं भवद्भ्यो रोचते कथयामि । विग्रहः श्रूयतां यस्यावमाद्यः
श्लोकः,—

5

हंसैः सह मयूराणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।

विश्वास्य वञ्चिता हंसाः फलैः स्थित्वारिमन्दिरे’ ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—‘कथमेतत् ?’ विष्णुशर्मा कथयति—

[हिरण्यगर्भराजहंस-मयूर-मन्त्र्यादिकथा १]

“अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो¹⁰
नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा
पक्षिराज्येऽभिषिक्तः । यतः,—

यदि न त्याग्यरपतिः सम्यग्देता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विह्वयेतेह नौरिव ॥ २ ॥

अपरं च,—

16

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।

वर्धनाद्रक्षणं धेयस्तदभावे सदप्सत्त्त् ॥ ३ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णफलपर्यङ्के सुखात्तानः परिवार-
परिवृतसिद्धति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुल्लो नाम वक्रः
प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच—‘दीर्घमुल्ल ! देशान्तरादागतोऽसि ।²⁰
यातां कथय ।’ स मूने—‘देव ! अस्मि महतीं वार्तां । तां द्रक्षुं
सत्वरमागतोऽहम् । श्रूयताम्,—अस्मि जम्बुद्वीपे विन्ध्यो नाम
गिरिः । तत्र विजयर्षो नाम मयूरः पक्षिराजो नियसति । तस्यादु-
र्बैश्वर्यः पक्षिभिरहं दम्भारप्समाद्ये चरन्त्यतेऽस्मिन्ः पृष्टव्य—
“कस्तव्यम् ! कुतः समानतोऽसि ?” तदा नरोक्तम्—“कर्पूरद्वीपे²⁵
राजचक्रवर्तिनो हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरोऽहम् । कौतुहा-
देशान्तरं द्रष्टुमागतोऽसि ।” एवमुक्त्वा पक्षिगिरिकां—“अनयो-

रहितुमशमः; स कर्म पृथिवी शास्त्रि ! राज्यं वा तत्तु विम् ! किं
तं च क्लामप्लूहः । तेन तराभयमुपदिशति । श्यु-

सेनितव्यो महाशूशः फलच्छायाममन्वितः ।

यदि देवात्कळे नास्ति च्छाया केन निवार्यते ! ॥ १० ॥

3 अन्यथा,-

हीनरोश न कर्तव्या कर्तव्यो महाशयः ।

पयोऽपि शौण्डिकीक्षो वारुणीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

अन्यथा,-

महागप्यक्षतां माति निर्गुणे गुणविस्तरः ।

10 आभाराधेयभावेन गजेन्द्र इव वर्षणे ॥ १२ ॥

विशेषतश्च,-

व्यवदेशोऽपि सिद्धिः स्वार्थिशफे नराग्निे ।

शशिनेो व्यवदेशेन शराक्षाः सुखमायते' ॥ १३ ॥

मयोक्तुम्—'कथमेत् !' पशियः कथयन्ति,-

13 [गजपूष-विजयाम्यशूद्रशश कथया ४]

कथाधिरुषी वर्णां पृष्टेऽभासाभुत्तार्ने गजपूषो वृथातीमाइ-

न्नाय ! कोऽभ्युत्तानोऽसाकं भीतनाय ! नाभिः सुदृक्त्तुर्ना निमज्ज-

मानम् । वरं च निमज्जन्व्यन्तानामावाभुत्तार्ना इव । किं पुनः ।

काचः ।' सरो इतिगवो कपितू। गणा निर्नेर्ने इं वरिषवत्

अन्तो दिव्यु गजपूषु कपीगर्वाभवगावपावटिनिभुर्नीयः शूर-

प्रादयः । अन्तरे दिव्युत्तुतो मय शरकभनगागाय—'अनेन

गजपूषेन विजयाम्यशूद्रेभ्य इत्येवमवाचन्नन्वम् । अतो दिव्यु-

द्वक्त्तुत्तुम् । सरो दिव्यो मय वृद्धयशोऽनानन्वा विदिशत ।

कान्ध इतिःइतः इतिव । मयोऽपि वरिषाय वरिष । गजपूष

इव तेजरोऽइतः—'इवं वरं वृत्तार्नी विजय कथयाम । वरं-

गजपूषेण इति वरिष विजयति च इति ।

पालयन्नपि मूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः ॥ १४ ॥

अतोऽहं पर्वतशिखरमास्व्य यूथनाथं संवादयामि ।' तथानुष्ठिते यूथ-
नाथ उवाच—'कस्त्वम् ? कुतः समायातः ? ।' स ब्रूते—'शशको-
ऽहम् ।' भगवता चन्द्रेण भवदन्तिकं प्रेषितः ।' यूथपतिराह—'कार्य-
मुच्यताम् । विजयो ब्रूते,—

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।

सदैवावध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥ १५ ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि । शृणु । यदेते चन्द्रसरोरक्षकाः शशकास्त्वया
निसारितान्तदनुचितं कृतम् । ते शशकाश्चिरमस्माकं रक्षिताः । अत
एव मे शशाङ्क इति प्रसिद्धिः ।' एवमुक्तवति दूते यूथपतिर्भयादिद-¹⁰
माह—'प्रणिघेहि । इदमज्ञानतः कृतम् । पुनर्न कर्तव्यम् ।' दूत उवाच—
'यद्येवं तदत्र सरसि कौपात्कम्पमानं भगवन्तं शशाङ्कं प्रणम्य प्रसाद्य
गच्छ ।' ततो रात्रौ यूथपतिं नीत्वा जले चञ्चलं चन्द्रबिम्बं दर्श-
यित्वा यूथपतिः प्रणामं कारितः । उक्तं च तेन—'देव ! अज्ञा-
नादनेनापराधः कृतः; ततः क्षम्यताम् । 'नैवं वारान्तरं विधास्यते'¹⁵
इत्युक्त्वा प्रस्थापितः । अतोऽहं ब्रवीमि—'व्यपदेशेऽपि सिद्धिः
स्यात्' इति ॥' ततो मयोक्तम्—'स एवास्मत्प्रभू राजहंसो महा-
प्रतापोऽतिसमर्थः । त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तत्र युज्यते, किं पुना
राज्यम् ?' इति । तदाहं तैः पक्षिभिः 'दुष्ट ! कथमस्मद्भूमौ चरसि ?'
इत्यभिवाय राज्ञश्चित्रवर्णस्य समीपं नीतः । ततो राज्ञः पुरो मां²⁰
प्रदर्श्य तैः प्रणम्योक्तम्—'देव ! अवर्धयतामेष दुष्टो वको यदस्ल-
देशे चरन्नपि देवपादानधिक्षिपति ।' राजाह—'कोऽयम् ? कुतः
समायातः ?' त ऊचुः—'हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्यानुचरः कर्पूर-
द्वीपादागतः ।' अथाहं गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्टः—'कस्त्र मुस्त्यो
मग्नी ?' इति । मयोक्तम्—'सर्वशालार्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्र-²⁵
वाकः ।' गृध्रो ब्रूते—'युज्यते । स्वदेशजोऽसौ ।'

दुर्जनैरुच्यमानानि संगतानि त्रियाभ्यपि ।

अच्छालकुमुमानीव मयं संत्रनयन्ति हि ॥ २३ ॥

दुर्जनानां च ममनो वापवादेन शातं मरुतयोर्भूपाण्डयोर्मिहै मरु-
द्वचनमेव निदानम् । परम्,—

४ प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे मूर्खः सान्त्वेन तुष्यति ।

रथकारो जिजां मार्यां सज्जारां शिरमाकरोत् ॥ २४ ॥

सञ्ज्ञोक्तम्—'कथमेतत् ?' शुभः कथयति,—

[मन्दमत्याह्वयरथकार-वन्धकीमार्या-ज्जारकथा ७]

“अत्रि मौरुगश्रीनगरे मन्दमतिर्नाम रथकारः । सा च सभार्या
१० बन्धकी जानाति । जारेण समं सचक्षुषा नेष्टमाने पश्यति ।
सतोऽसौ रथकारः ‘अहमन्यं मामं गच्छामि’ इत्युक्त्वा चरितः ।
विचक्षुं गत्या पुनगगत्य पर्येहृत्तले मगृहे निभूतं श्विनः । अथ
‘रथकारो माभान्तरं गतः’ इत्युपजावविश्रामः स जारः संज्याकाल
पुत्रागतः । पश्चान्नुत्त समं मग्नित्पर्येहे श्रीवन्ती पर्येहृत्तलमित्यम्
१३ मर्तुः किंचिद्व्रज्यश्रीम्यामिनं मायानिनिगिति विज्ञाय शिरस्या-
भवत् । ततो जारेभोक्तम्—‘किमिति स्वमय मया सद् निभेरं म
रुते ? किमिनेव प्रतिभाति मे मम् ।’ भवोक्तम्—‘जनविज्ञो-
ऽपि । मम प्राणेश्वरे येन मयाश्रीमारे मय्यं सोऽप्य माभान्तरं
गतः । येन शिवा मरुत्तलपूर्णेऽपि मयो मां मय्यम्यवद्राति । “कि
३० जारि मत्त परज्जाने, हि मरुदित्तात्, कवे वा प्रगुव ” इत्यम्यामुदये
सिद्धिदेवे । जारे मूले—‘तत्र द्विमेवं वेदम्यागी रथकार ।’ कथ-
कावदन—‘रे कवेर । किं कथयि । मन्तु -

कथयन्ति वा श्रेष्ठो इहा कथयन्ति तुषा ।

मृगमन्तुली मर्तुं वा मन्ति ममकार्ये ॥ २५ ॥

२५ कथा ५,—

मृगमन्तुली मर्तुं वा मन्ति ममकार्ये ॥ २५ ॥

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २६ ॥

अन्यथा,-

भर्ता हि परमं नार्या मूपणं मूपणैर्विना ।

एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभना ॥ २७ ॥

त्वं जारः पापमतिः । मनोद्वैत्यात्पुम्पताम्वूलसदृशः कदाचित्सेव्यसे 6
कदाचिन्न सेव्यसे च । स च स्नानो मां विप्रोक्तुं देवैभ्यो द्राक्षणे-
भ्योऽपि दातुमीश्वरः । किं बहुना, तल्लिङ्गीवति जीवामि तन्मरणे
चानुमरणं करिष्यामीति प्रतिज्ञां चरति । अतः,-

तिसः फोटदोऽर्धकोटी च यानि लोमानि नानये ।

तावत्कालं वसेत्सर्वे भर्तारं यानुगच्छति ॥ २८ ॥

10

अन्यथा,-

व्यालप्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

तद्वद्भर्तारनाशाय स्वर्गलोके महीयते ॥ २९ ॥

अपरं च,-

चितौ परिस्पृज्य विचेतनं पतिं

15

प्रिया हि वा शुष्यति देवनालयः ।

शुश्यापि पापं शततन्मयमप्यसौ

पतिं मृदीय्या सुल्लोपमानुभात् ॥ ३० ॥

स्तत्परं शुश्या स रश्मिगतोऽवदत्—‘पन्दोऽहं यत्सेवरी प्रिय-
तादिनी तन्निपन्मन्व भार्या’ इति ममसि निधाय तां मृतान् स्त्री-
२
पुत्रपत्निरितो मूर्तिः शुक्या सागन्धं गन्तं । अतोऽहं प्रवर्तमि—‘अत्यहं-
प्रिये शुक्ये दोषे’ इत्यर्थात् ॥ ततोऽहं तेन गतः पश्चात्पश्चात्परं तन्मृग्य
तत्परिः । ततोऽहं मम पश्चात्पश्चात्परं । तन्मृग्यं एत-
त्परं पश्चात्परं तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं ।
तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं ।
तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं ।
तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं । तन्मृग्यं तन्मृग्यं ।

मदुतीतिरिचं रेव । विगाण्णनि म्हाणार ॥ ४३ ॥

या । च,—

मदुतो दुरभीरवमाग्रे सृष्टा गुणः ।

विगाणो च मर्दोन्नेके पीरामनुपण्णनि ॥ ४३ ॥

० धन्यच,—

मधुताः शोषिद्भिनायुताः मधमः कित् ।

भोषीतीरवमधमः किं भिगनि न मधुताः ! ॥ ४५ ॥

नितोराथ महानभोजी भिगवर्गो राजा । यतः—

मथिना मद् भोज्यमिति नानि निरसंनम् ।

१० तदुद्द हथिना सार्धं नराणां मधुमारदेत् ॥ ४६ ॥

धन्यच,—

स मूर्धः कायमपाप्य योऽरावर्तंरि वन्ति ।

कतिर्वचनं सार्धं कीदृशोसमो यथा ॥ ४७ ॥

किञ्च,—

१० कौर्मं संदोषमात्वाद् मद्भारमणि मर्धेत् ।

पापकाठे तु नीतिश्च उचिष्ठे च्चरसर्पवत् ॥ ४८ ॥

मद्वत्पक्षेऽप्युपायज्ञः समनेन मधेभमः ।

समुन्मूलयितुं वृध्नांमृजानीन गरीरयः ॥ ४९ ॥

अनस्यदूतोऽप्याधास्य तावन्नियतां यावद्गुर्गः सञ्जीकियते । यतः,—

२० एकः शतं योभयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

शतं शतसहस्राणि तस्मादुर्गं विशिष्यते ॥ ५० ॥

किं च,—

अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवाम्पदम् ।

अदुर्गोऽनाथयो राजा पोतच्युनमनुष्यवत् ॥ ५१ ॥

२५ दुर्गं कुर्यान्महान्मातमुधभाकारसंयुतम् ।

सयज्ञ सज्जल शैलसरिन्मरुवनाश्रयम् ॥ ५२ ॥

विस्तीर्णताऽतिवैषम्यं रसधान्येध्मसंग्रहः ।

प्रवेशध्यापसारश्च ससैता दुर्गसंपदः' ॥ ५३ ॥

राजाह—'दुर्गानुसंधाने को नियुज्यताम् ? ।' चक्रो ऋते,—

'यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।

कर्मस्वदृष्टकर्मा यः शास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति ॥ ५४ ॥

5

तदाह्वयतां सारसः ।' तथानुष्ठिते सत्यागतं सारसमालोक्य राजो-

वाच—'भोः सारस ! त्वं सत्वरं दुर्गमनुसंधेहि ।' सारसः प्रणम्यो-

वाच—'देव ! दुर्गं तावदिदमेव चिरात्सुनिरूपितमास्ते महत्सरः ।

किंत्वत्र मध्यवर्तिद्वीपे द्रव्यसंग्रहः क्रियताम् । यतः,—

धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

10

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात् प्राणधारणम् ॥ ५५ ॥

किं च,—

स्व्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

गृहीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते' ॥ ५६ ॥

राजाह—'सत्वरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ ।' पुनःप्रविश्य प्रतीहारो 15

ऋते—'देव ! सिंहलद्वीपादागतो भेषवर्णो नाम वायसः सपरिवारो

द्वारि तिष्ठति । देवपादं द्रष्टुमिच्छति ।' राजाह—'काकाः पुनः

सर्वज्ञा बहुद्रष्टारश्च । तद्भवति संग्राह्य इत्यनुवर्तते ।' चक्रो ऋते—

'देव ! अस्त्येवम् ; किंतु काकः स्थलचरः । तेनास्मद्विपक्षे नियुक्तः

कथं संग्राह्यः ? तथा चोक्तम्,—

20

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्णशृगालवत्' ॥ ५७ ॥

राजोवाच—'कथमेतत् ? ।' मग्री कथयति—

[नीलीभाण्डपतितशृगाल-वृद्धशशककथा ८]

“अस्त्यग्नये कश्चिच्छृगालः स्वच्छया नगरोपान्ते भ्राम्यन्नीली-

भाण्डे पतितः । पश्चात्तत्र उन्धातुमसमर्थः प्रानरात्मानं मृतवत्संदर्श्य

१ हितो०

स्थितः । अथ नीलीमाण्डस्यामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थाप्य
दूरे नीत्वापसारितस्तस्मात्पठायितः । उक्तोऽसौ वनं गत्वा स्वकीय-
मात्मानं नीलवर्णमवलोकयाचिन्तयन्—‘अहमिदानीमुत्तमवर्णः ।
तदाहं स्वकीयोत्कर्षं किं न साधयामि !’ इत्यालोच्य शृगालाना-
५ ह्य तेनोक्तम्—‘अहं मगवत्या वनदेवतया सहस्रोत्तराण्यराज्ये
सर्वोपधिरसेनाभिषिक्तः । सदधारभ्यारण्येऽसन्नाज्ञया व्यवहारः
कार्यः ।’ शृगालश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टाङ्गपातं प्रण-
म्योचुः—‘यथाज्ञापयति देवः ।’ इत्यनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्य-
वासिष्वाधिपत्यं तस्य वभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिक्यं
10 साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान् प्राप्य सदसि
शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः । ततो
विपण्णाञ्छृगालानवलोक्य केनचिद्बुद्धशृगालेनैतत्प्रतिज्ञातम्—
‘मा विपीदत । यदनेनानभिज्ञेन नीतिविदो मर्मज्ञा वयं स्वसमीपा-
त्परिभूतास्तद्यथायं नश्यति तथा विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो
15 वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं
परिचितो भवति तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयम्—यतः सर्वे
संध्यासमये संनिधाने महारावमेकदैव करिष्यथ । ततस्तं शब्दमा-
कर्ष्य जातिस्वभावाचेनापि शब्दं कर्तव्यम् ।’ ततस्तथानुष्ठिते
सति तद्बुद्धम् । यतः,—

20 यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रम ।
धा यदि क्रियते राजा तत्किं नाभान्युपानहम् ॥ ५८ ॥

तत शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हतः । तथा चोक्तम्,—

छिद्रं मर्मं च वीर्यं च सर्वं वेत्ति निजो रिपु ।
दहत्यन्तर्गतश्चैव गुप्ते वृषमिमानह ॥ ५९ ॥

25 अतोऽहं व्रवीमि—‘आत्मपक्षं परिव्यज्य’ इत्यादि । राजाह—
‘श्लोत्रं तथापि दृश्यता नावदय दृग्दृग्गत । न ममोहं विचारः

कार्यः ।' चक्रो वृते—देव ! प्रणिधिः प्रहितो दुर्गश्च सज्जीकृतः ।
वतः शुकोऽप्यानीय प्रस्थाप्यताम् । यतः,—

नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तद्दूरान्तरितं दूतं पश्येद्दीरसमन्वितः' ॥ ६० ॥

ततः सभां कृत्वाहूतः शुकः काकश्च । शुकः किञ्चिदुन्नतशिरा 5
दत्तासन उपविश्य वृते—'भो हिरण्यगर्भ ! महाराजाधिराजः
श्रीमच्चित्रवर्णस्त्वां समाज्ञापयति—“यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयो-
जनमस्ति तदा सत्वरमागत्यास्मच्चरणौ प्रणम । न चेदवस्थातुं स्नानान्तरं
चिन्तय” ।' राजा सक्रोपमाह—'आः, कोऽप्यस्माकं पुरतो नास्ति
य एनं गलहस्तयति ? ।' उत्थाय मेघवर्णो वृते—'देव ! आज्ञा-10
पय । हन्मि दुष्टं शुक्रम् ।' सर्वज्ञो राजानं काकं च सान्त्वयन्
वृते—'शृणु तावत्,—

न सा समा यत्र न सन्ति वृद्धा

वृद्धा न ते चे न वदन्ति धर्मन् ।

धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति

सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति ॥ ६१ ॥

यतो धर्मक्षैपः,—

दूतो म्लेच्छोऽप्यदध्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ॥ ६२ ॥

किं च,—

स्वापकर्षं परोत्कर्म दूतोक्तैर्मन्यते तु कः ? ।

सर्वबावध्यभावेन दूतः सर्वं हि जल्पति' ॥ ६३ ॥

ततो राजा काकश्च स्नां प्रकृतिमापन्नौ । शुकोऽप्युत्थाय चलन् ।
पश्चाच्चक्रवाकंणानीय प्रबोध्य कनकालंकारादिकं दत्त्वा सन्धि-
ययौ । शुकोऽपि विन्ध्याचलराजानं प्रणतवान् । राजेव च—
'शुक ! का वार्ताः कीदृशोऽसौ देशः ? ।' शुको वृते—'दे

संशेषादियं वार्ता । संप्रति युद्धोद्योगः क्रियताम् । देशधत्ता
 कर्पूरद्वीपः स्वर्गकदेशो राजा च द्वितीयः स्वर्गपतिः कथं व्रणंति
 शक्यते ? ।' ततः सर्वांश्शिष्टानाहूय राजा मन्त्रयितुमुपविष्टः । आइ
 च—'संप्रति कर्तव्यविग्रहे यथाकर्तव्यमुपदेशं श्रुत । विग्रहः
 पुनरवश्यं कर्तव्यः । तथा चोक्तम्,— \

असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलसियः' ॥ ६४ ॥

दूरदर्शी नाम गृध्रो मृते—'देव ! व्यसनितया विग्रहो न विधिः । यतः—

मित्रामाल्यमुद्धर्गा यदा स्युर्दम्भकथयः ।

शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६५ ॥

अन्यच्च,—

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम् ।

यदैतन्निश्चितं भावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा' ॥ ६६ ॥

राजाह—'मद्वलं तावदवलोकयतु मग्नी । तदैतेषामुपयोगो शक्य-
 १५ ताम् । एवमाह्वयतां मौहूर्तिकः । निर्णय च शुभलभं ददातु ।' मग्नी

मृते—'तथापि सहसा यात्राकरणमनुचितम् । यतः,—

त्रिशन्ति सहसा मूढा येऽत्रिबोध्यं द्विपद्वलम् ।

सत्प्रधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिश्चितम्' ॥ ६७ ॥

राजाह—'मग्निन् । मगोरसाद्भक्तं तर्पयामा कृयाः । निजिगीडु-
 २० र्थया परभूमिनाकामति तथा कथय ।' गृध्रो मृते—'तत्कथ-
 यामि । किंतु तदनुष्ठानमेव कल्प्यदम् । तथा चोक्तम्,—

'किं मन्त्रेणाननुष्ठानाच्छाम्भ्रिन्टुविरीको ।

न द्यौषधपरिजानाद्रुपाये शान्तिं क्वचिद्भवेत् ॥ ६८ ॥

राजादेशधत्तानतिक्रमणीय । यथाभुव नर्त्तकः रत्नम् । शृणु,—

२५ नद्यद्विन्दनदुर्गेषु यत्र यत्र भवतु ।

नद्य नद्य च मेतन्नापायाद्विहीतयेत् ॥ ६९ ॥

चलाध्यक्षः पुरो यायात् प्रवीरपुरुषान्वितः ।
 मध्ये कलत्रं स्वामी च क्रोशः फल्गु च यद्बलम् ॥ ७० ॥
 पार्श्वयोरुमयोरश्वा अध्वानां पार्श्वतो रथाः ।
 रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां च पदात्तयः ॥ ७१ ॥
 पश्चात् सेनापतिर्यायात् खिन्नानाश्वासयञ्छनैः ।
 मग्निभिः सुभटैर्युक्तः प्रतिगृह्य बलं नृपः ॥ ७२ ॥
 समेयाद्विपमं नागैर्जलाढ्यं समहीधरम् ।
 सममश्वैर्जलं नौभिः सर्वत्रैव पद्मतिभिः ॥ ७३ ॥
 हस्तिनां गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदागने ।
 तदन्यत्र तुरंगाणां पत्तीनां सर्वदैव हि ॥ ७४ ॥
 शैलेषु दुर्गमार्गेषु विधेयं नृप ! रक्षणम् ।
 स्वयोधै रक्षितस्यापि शयनं योगनिद्रया ॥ ७५ ॥
 नाशयेत् कर्षयेच्छत्रून् दुर्गकण्टकमर्दनैः ।
 परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविक्रान् पुरः ॥ ७६ ॥
 यत्र राजा तत्र क्रोशो विना क्रोशात्न राजता ।
 त्वनृत्येभ्यस्ततो दद्यात् क्रो हि दातुर्न युष्यते ! ॥ ७७ ॥

यतः,—

न नरस्य नरो दासो दासस्त्वर्धत्स नृपते ! ।
 गौरवं लापवं वापि धनाधननिबन्धनम् ॥ ७८ ॥
 अभेदेन च युष्येत रक्षेच्चैव परस्परम् ।
 फल्गु सैन्यं च यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य कारयेत् ॥ ७९ ॥
 पदातीक्ष्य नदीपालः पुरोऽनीकस्य योजयेत् ।
 उपरुष्यारिमासीत् राष्ट्रं चान्शोपपीडयेत् ॥ ८० ॥
 स्यन्दनाश्वैः समे युष्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापरसिचर्नायुधैः स्थले ॥ ८१ ॥
 दूषयेद्यात् सततं यवसाक्षोदकेन्धनम् ।

भिन्नाधेय तडागानि प्राकारान्परिक्षांस्तथा ॥ ८२ ॥

बलेषु प्रमुक्तो हस्ती न तथाऽन्यो महीपतेः ।

निर्जरवयवैरेव मानज्जोऽष्टायुधः स्मृतः ॥ ८३ ॥

बलमधस्य सैन्यानां प्राकारो जङ्गमो यतः ।

४ तस्मादधाधिको राजा भिजयी स्वलविप्रदे ॥ ८४ ॥

तथा चोक्तम्,—

युध्यमाना ह्यारूढा येषामपि दुर्जयाः ।

अपि दूरस्थितास्तेषां वैरिणो हस्तवर्तिनः ॥ ८५ ॥

प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तबलपाह्वनम् ।

१० दिव्यार्गाणां विशोचिन्वं पविकर्म प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

स्वभासशूगमममविरक्तं जितप्रथम् ।

प्रतिद्वभानियमयं यत्तं भेद्यतमं विदुः ॥ ८७ ॥

यथा प्रयुक्तान्मानानां युध्यन्ते मुनि मानसाः ।

न तथा बहुभिर्देवैर्द्रुणिणैरपि भूपतेः ॥ ८८ ॥

१३ वरगल्पयन्तं सारं न कुर्यान्मुण्डमण्डलीम् ।

कुर्यादसारमत्रो हि सारमज्ञमपि शुकम् ॥ ८९ ॥

अत्रगादोऽनपिष्ठानं देयांशदृग्णं च यत् ।

काट्यापोऽप्रतीकारस्तद्वैगम्यस्त कारणम् ॥ ९० ॥

आसीद्वयन् बल शत्रोर्त्रिणीपुरनिशोपयेत् ।

२० गुणमाल्यं द्विषा गेन्य दीर्घकान्तयोर्द्विषत् ॥ ९१ ॥

दायादददपते मर्षो नास्ति वेदकरी द्विषत् ।

न्यादुत्पन्नदत्तदत्तदत्त न्याद्विदुषः ॥ ९२ ॥

मन्त्रेण दुरात्मन बन्धि वा मुरात्मनोऽपि ।

२३ न्यादुत्पन्नदत्तदत्तदत्त न्याद्विदुषः ॥ ९३ ॥

२४ न्यादुत्पन्नदत्तदत्तदत्त न्याद्विदुषः ॥ ९४ ॥

२५ न्यादुत्पन्नदत्तदत्तदत्त न्याद्विदुषः ॥ ९५ ॥

स्वराज्यं वासयेद्राजा परदेशावगाहनात् ।

अथवा दानमानाभ्यां वासितं धनदं हि तत् ॥ ९५ ॥

राजा—‘आः ! किं बहुनोदितेन ?

आत्मोदयः परग्लानिद्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतीयते ॥ ९६ ॥

5

मग्निणा विहस्योच्यते—‘सर्वमेतद्विशेषतश्चोच्यते । किंतु,—

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियमितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्त्रिमिरयोः कुतः ? ॥ ९७ ॥

तत उत्थाय राजा मौहूर्तिकावेदितलम्ने प्रस्वितः ।

अथ प्रहितप्रणिधिर्हिरण्यगर्भमागत्योवाच—‘देव ! समागतप्रायो 10

राजा चित्रवर्णः । संप्रति मलयपर्वताधित्यकायां समावासितकटकौऽनु-

वर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमनुसंधातव्यम्, यतोऽसौ गृध्रो महामघ्नी ।

किंच, केनचित्सह तस्य विश्वासकथाप्रसङ्गेनैव तदिक्रितमवगतं मया,

यदनेन कोऽप्यस्मद्गुर्गे प्रागेव नियुक्तः ।’ चक्रो ब्रूते—‘देव !

काक एवासौ संभवति ।’ राजाह—‘न कदाचिदेतत्; यद्येवं 15

तदा कथं तेन शुकस्याभिभवोद्योगः कृतः ? अपरं च, शुकस्या-

गमनात्तस्य विग्रहोत्साहः । स चिरादत्रास्ते ।’ मघ्नी ब्रूते—‘तथा-

प्यागन्तुः शङ्कनीयः ।’ राजाह—‘आगन्तुका हि कदाचिदुपकारका

दृश्यन्ते । शृणु,—

परोऽपि हितवान् बन्धुर्वन्धुरप्यहितः परः ।

20

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ९८ ॥

अपरं च,—

आसीद्वीरवरो नाम शूद्रकस्य महीमृतः ।

सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुतमालनः” ॥ ९९ ॥

चक्रः पृच्छति—‘कथमेतत् !’ राजा कथयति,—

25

[वीरवराख्यराजकुमारस्य स्वपुत्रवलिदानकथा ९]

“अहं पुरा शद्रकस्य राज्ञः श्रीदासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राज-
हंसस्य पुत्र्या कर्पूरमञ्जरी सहानुरागधानभवम् । तत्र वीरवरो नान
महाराजपुत्रः कुतश्चिद्देशादागत्य राजद्वारमुपगम्य प्रतीक्षामुवाच—
5 ‘अहं तावद्वेतनार्थं राजपुत्रः । राजदर्शनं कारय ।’ तल्लोनाम्नौ
राजदर्शनं कारितो मृते—‘देव । यदि मया सेवकेन प्रयोजनमस्ति
तदासद्वर्तनं क्रियताम् ।’ शद्रक उवाच—‘किं ते वर्तनम् !’
वीरवरो मृते—‘प्रत्यहं सुवर्णपञ्चशतानि देहि ।’ राजा—
‘का ते सामग्री !’ वीरवरो मृते—‘द्वौ माह तृतीयश्च
10 सङ्गः ।’ राजा—‘नैतच्छनयम् ।’ तच्छ्रुत्वा वीरवरश्चलितः ।
अथ मन्त्रिमिरुक्तम्—‘देव । दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा शय-
तामस्य स्वरूपं कियुरयुक्तोऽप्यमेतावद्वर्तनं गृह्णात्यनुपयुक्तो वेति ।’
ततो मन्त्रिवचनादाहूय वीरवराय ताम्बूलं दत्त्वा पञ्चशतानि सुव-
र्णानि दत्तानि । तद्विनियोगश्च राजा मुनिमृतं निरूपितः । तदर्थं
15 वीरवरेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । सितस्वार्थं दुःसिनेभ्यः ।
तदवशिष्टं भोज्यव्ययविलासव्ययेन । एतस्मिन् नित्यकृत्यं कृत्वा
राजद्वारमर्हतिंश्च मन्त्रपाणिः सेवते । यदा च राजा स्वयं समा-
दिशति तदा समृद्धमपि याति ॥

अथैकदा कृष्णपतुर्दद्यां रात्री राजा साकुरुणं कन्दनध्वनि
20 सुश्राव । शद्रक उवाच—‘कः कोऽत्र शारि !’ तेनोक्तम्—
‘देव । अहं वीरवरः ।’ राजोवाच—‘कन्दनानुसर्गं क्रियताम् ।’
वीरवरः ‘दद्यान्नायति देवः’ इत्युक्त्वा शक्तिः । राजा च
विन्तितम्—‘नैतदुचितम्; अयमेकाद्री मन्त्रपुरो मया शूर्पमेधे
तमसि धरितः । तदनु गत्वा शिवेनदिति निरूपयामि ।’ ततो
25 सुश्राव मन्त्रमाश्रय तदनुमन्त्रकमेव नगरद्विनिर्देशाम । यदा च
वीरवरो एव तदती कल्पयैवदत्तारता मन्त्रेणैवदत्तारता कारिकधी

दृष्टा । पृष्टा च—‘का त्वम् ? किमर्थं रोदिषि ? ।’ स्त्रियोक्तम्—
 ‘अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीः । चिरादेतस्य मुजच्छायायां
 महता सुखेन विश्रान्ता । इदानीमन्यत्र गमिष्यामि ।’ वीरवरो
 मृते—‘यत्रापायः संभवति तत्रोपायोऽप्यस्ति । तत्कथं स्यात्पुन-
 रिहावलम्बनं भवत्याः ? ।’ लक्ष्मीरुवाच—‘यदि त्वनात्मनः पुत्रं 5
 शक्तिधरं द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतं भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारीकरोषि
 तद्राहं पुनरत्र सुचिरं निवसामि’ इत्युक्त्वाऽदृश्याभवत् ।

ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निद्रायमाणा स्वधूः प्रचोषिता
 पुत्रश्च । तौ निद्रां परित्यज्योत्यायोपविष्टौ । वीरवरस्तत्सर्वं
 लक्ष्मीवचनमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा सानन्दः शक्तिधरो मृते—‘धन्यो- 10
 ऽहमेवंभूतः स्वामिराज्यरक्षार्थं यन्ममोपयोगः श्लाघ्यः । तत्को-
 ऽधुना विलम्बस्य हेतुः ? एवंविधे कर्मणि देहस्य विनियोगः
 श्लाघ्यः । यतः,—

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उल्लजेत् ।

सन्निमिषे वरं त्यागो विनाशो नियते सति ॥ १०० ॥ 15

शक्तिधरमातोवाच—‘यद्येतन्न कर्तव्यं तत्केनाप्यन्येन कर्मणा
 मुख्यस्य महावर्तनस्य निष्कयो भविष्यति ?’ इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्ग-
 लायाः स्नानं गताः । तत्र सर्वमङ्गलां संपूज्य वीरवरो मृते—‘देवि !
 प्रसीद, विजयतां विजयतां शूद्रको महाराजः; गृह्णतामुपहारः ।’
 इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद । ततो वीरवरधिन्तयामास—‘गृहीत- 20
 राजवर्तनस्य निन्दारः कृतः । अधुना निष्पुत्रस्य जीवनेनालम् ।’
 इत्यालोच्यात्मनः शिरश्छेदः कृतः । तत्रः स्त्रियापि स्वामिपुत्र-
 शोकार्ताया तदनुष्ठितम् । तत्तथं दृष्ट्वा राजा साध्यं चिन्तयामास—

‘जीवन्ति च म्रियन्ते च मद्दिषाः क्षुद्रजन्तवः ।

जनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ १०१ ॥ 25

तदेतेन परित्यजेन गम राज्येनाप्यमयोद्वनम् ।’ तत्रः शूद्रकेणापि

- स्वशिरश्छेत्तुं सन्नः सगुर्यापितः । अथ भगवत्या सर्वमङ्गल्या राजा
हस्ते धृत उक्तम्—‘पुत्र ! प्रसन्नासि ते । एतावता साहसैनालम् ।
जीवनान्तेऽपि तव राज्यभङ्गो नास्ति ।’ राजा च साष्टाङ्गपातं
प्रणम्योवाच—‘देवि ! किं मे राज्येन, जीवितेन वा किं प्रयोज-
नम् ? यद्यहमनुकम्पनीयस्तदा ममायुःशेषेणायं सदारपुत्रो वीरवरो
जीवतु । अन्यथाहं यथापाप्तां गतिं गच्छामि ।’ भगवत्युवाच—
‘पुत्र ! अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण मृत्युमात्सह्येन च तव वृष्टासि ।
गच्छ । विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो जीवतु ।’ इत्यु-
क्त्वा देव्यदृश्याभवत् । ततो वीरवरः सपुत्रदारो गृहं गतः ।
10 राजापि तैरलक्षितः सत्वरमन्तःपुरं प्रविष्टः ।

अथ प्रभाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः सन्नाह—
‘देव ! सा रुदती मामवलोकयाद्दयामयम् । न काप्यान्यवार्ता
विद्यते ।’ सद्ब्रूचनमाकर्ष्य राजाऽचिन्तयत्—‘कथमयं ह्युष्यो
महासत्त्वः ? यतः,—

- 15 त्रियं म्यादकृपणः शूरः स्याद्विक्रयतः ।

दाता नापात्रसर्षी च भगवतः स्यादनिभुरः ॥ १०२ ॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति ।’ ततः स राजा प्रातः शिष्ट-
सभां कृत्वा सर्वेषुजान्तं प्रस्तुन्य भगवदाद्यमौ कर्णाटकराज्यं ददौ ।
तन्किमागन्तुको जातिगान्धारुष्टः ? तत्राप्युत्तमायममप्यमाः सन्ति ।’

- 20 चक्रराजो मृतो,—

‘योऽद्यायं कार्यं कृत्वास्ति स किञ्चि नृपेऽप्यया ।

वरं म्यामिमनोदुःखं तत्रानो न स्वच्छायेन ॥ १०३ ॥

वेदो गुरुश्च मर्षी च यत्नः सन्न त्रिय गतः ।

जरीत्थर्मदोनेभ्य त्रिय म प र्दी री ॥ १०४ ॥

- 25 नृ देव !—

पुन्यं कृत्वा वदेत्तु नमसः ॥ १०५ ॥

हत्वा भिक्षुं महालोमाक्षिध्यर्थी नापितो हतः" ॥ १०५ ॥

राजा पृच्छति—'कथमेतत् ? ।' मग्नी कथयति,—

[चूडामण्याख्यक्षत्रिय-नापित-भिक्षुकथा १०]

“अस्त्ययोध्यायां चूडामणिर्नाम क्षत्रियः । तेन धनार्थिना महता
 क्लेशेन भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिश्चिरमाराधितः । ततः क्षीणपापोऽसौ ८
 स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा भगवदादेशाद्यक्षेश्वरेणादिष्टः—‘यस्त्वमद्य प्रातः
 क्षौरं कृत्वा लगुडं हस्ते कृत्वा गृहे निभृतं स्थास्यसि । ततोऽस्मिन्ने-
 वाङ्गणे समागतं भिक्षुं पश्यसि, तं निर्दयं लगुडप्रहारेण हनिष्यसि ।
 ततः सुवर्णकलयो भविष्यति । तेन त्वया यावज्जीवं मुखिना भवि-
 तव्यम् ।’ ततस्तथानुष्ठिते तद्दृत्तम् । तत्र क्षौरकरणायानीतेन 10
 नापितेनालोक्य चिन्तितम्—‘अये ! निधिप्राप्तेरयमुपायः । अहमप्येवं
 किं न करोमि !’ ततःप्रभृति नापितः प्रत्यहं तथाविधो लगुड-
 हस्तः सुनिभृतं भिक्षोरागमनं प्रतीक्षते । एकदा तेन प्राप्तो भिक्षु-
 र्लगुडेन व्यापादितः । तस्मादपराधात् सोऽपि नापितो राजपुरुर्यै-
 र्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—“पुण्याह्वयं यदेकेन” इत्यादि ॥’ 15

राजाह,—

पुरावृत्तकथोद्धारैः कथं निर्णयिते परः ।

स्यात्किन्कारणबन्धुर्वा किं वा विधासपातकः ॥ १०६ ॥

यातु । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । गल्याधित्यकायां चेच्चित्रवर्णस्तदधुना
 किं विधेयम् ! । मग्नी वदति—‘देव ! आगतप्रणिधिमुखान्नया 20
 युतं तन्महान्निषणो गृभस्योपदेशो यच्चित्रवर्णेनानादरः कृतः । ततोऽसौ
 मूढो जेतुं शक्यः । तथा चोक्तम्,—

मूढः प्रतोऽस्त्योऽस्त्यः प्रनादी भीरुरस्विरः ।

मूढो योधाऽवनन्ता च सुस्रष्टेषो रिपुः मृतः ॥ १०७ ॥

ततोऽसौ यावदरुहर्गक्षाररोधं न करोति तावद्रूपद्रिवनवल्गुं तद्वलानि 25
 न्तं सारसादयः सेनापतयो नियुञ्जन्ताम् । तथा चोक्तम्,—

दीर्घवर्त्मपरिश्रान्तं नयद्रिवनसंकुलम् ।
 घोराभिभयसंत्रस्तं क्षुत्पिशासार्दितं तथा ॥ १०८ ॥
 ममत्तं भोजनन्यमं व्याधिदुर्भिक्षर्पाडितम् ।
 असंस्थितममूयिष्ठं वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १०९ ॥
 पशुर्पाशुजलच्छन्नं सुभ्यस्तं दस्युविदुतम् ।
 एवमूतं महीपालः परसेन्यं विपातयेत् ॥ ११० ॥

अन्यच्च,—

अवस्कन्दमयाद्राजा मज्जागरकृतघ्ननम् ।
 दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्रान्याकुलसैनिकम् ॥ १११ ॥

10 अतस्तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं दिवानिशं मन्वल्-
 त्सेनापतयः । तथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः सेनापतयश्च बहवो
 निहताः । ततश्चित्रवर्णो विषण्णः स्वमन्त्रिणं दूरदक्षिणमाह—'ततः
 किमित्यस्मदुपेक्षा क्रियते ! किं काप्यपिनयो मनासि ! तथा वीक्षम्—
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

15 श्रियं ह्यपिनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ११२ ॥

अपि च,—

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कक्ष्यता सुखमरोगी ।
 उद्युक्तो विद्वान्तं धर्मार्थयशांसि च विनीतः ॥ ११३ ॥

गृध्रोऽवदत्—'देव ! शृणु,—

20 अपिद्वानपि गृध्रलो विद्यादुद्धोपसेवया ।
 परां श्रियमवामोति जलासन्नतरुर्वथा ॥ ११४ ॥

अन्यच्च,—

पानं स्त्री मृगया घृतमर्धदूषणमेव च ।
 धानदण्डयोश्च पाह्व्यं व्यसनानि महीशुजाम् ॥ ११५ ॥

25 किं च,—

न साहसैकान्तरसानुवर्तिन्य
 न चाप्युपायोपहतान्तरात्मना ।

विभूतयः शक्यमवासुमूर्जिता

नेये च शौर्ये च वसन्ति संपदः ॥ ११६ ॥

त्वया स्वबलोत्साहमवलोक्य साहसैकवासिना मयोपन्यस्तेष्वपि मन्वेष्व-
नवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम् । अतो दुर्नीतेः फलमिदमनुभूयते ।
तथा चोक्तम्,—

दुर्नमिर्णं कमुपयन्ति न नीतिदोषाः

संतापयन्ति कमपथ्यमुजं न रोगाः ॥

कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः

कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ॥ ११७ ॥

अपरं च,—

मुदं विपादः शरदं हिमागम-

स्तमो विवस्वान् सुकृतं कृतमता ।

प्रियोपपत्तिः शुचमापदं नयः

श्रियः समृद्धा अपि हन्ति दुर्नयः ॥ ११८ ॥

ततो मयाप्यालोचितम्—‘प्रज्ञाहीनोऽयं राजा । नो चेत्कथं नीतिशास्त्र-
कथाकौमुदीं वागुल्काभित्तिभिरयति ? यतः,—

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ? ॥ ११९ ॥

इत्यालोच्य तूर्णानि स्वितः । अथ राजा बद्धाञ्जलिराह—‘वात ।
अस्त्ययं ममापराधः । इदानीं यथावशिष्टबलसहितः प्रत्यावृत्त्य
विन्ध्याचलं गच्छामि तथोपदिश ।’ गृध्रः स्वगतं चिन्तयति—
‘क्रियतामत्र प्रतीकारः । यतः,—

देवतासु गुरौ गोषु राज्ञु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो बालवृद्धातुरेषु च ॥ १२० ॥

मन्त्री प्रहस्य मृते—‘देव ! मा भैषीः; सनाभसिहि । शृणु देव !—

१० हिनो.

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिन्नजां सांनिपातिके ।

कर्मणि व्यग्यते मशा, सुखे को वा न पण्डितः ! ॥ १२१ ॥

अपरं च,—

आरभन्तेऽहरमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

० महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ १२२ ॥

तदत्र भवत्प्रतापादेव दुर्गं भङ्क्त्वा कीर्तिपतापसाहितं स्वामधिरेण
कात्रेण विन्ध्याचलं नेन्यामि ।' राजाह—'कथमधुना राष्ट्रपतेन
तत्संपद्यते ?' गृध्रो वदति—'देव ! सर्वं मपिष्यति । यतो विविधौपो-
रदीर्घसूत्रता विजयसिद्धेरवश्यंभावि लक्षणम् । तत्सदृशैव दुर्गाव-
१० रोधः क्रियताम् ।'

प्रहितप्रणिधिना मनेनागत्य हिरण्यगर्भस्य तत्कथितम्—'देव !
स्वच्छबल एवायं राजा भिन्नयथो गृध्रस्य मन्त्रोपपन्नमेव दुर्गावरोधं
करिष्यति ।' राजाह—'सर्वज्ञ ! किमधुना विधेयम् ।' चक्षुःश्रूणे—
'रात्रौ गारामारविचारः क्रियताम् ।' तज्ज्ञात्वा गृध्रगर्भमादिर्कं यथाहं
१५ प्रगादप्रदानं क्रियताम् । यतः,—

यः काकिनीमप्यपयत्रपत्नां

समुद्धरेत्तिक्रमदसगुल्याम् ।

कात्रेण क्षोडिष्वपि मुक्तदन्त-

स्यं राजाभिर्दं न जहाति रक्षणीः ॥ १२३ ॥

२० अन्यथा,—

त्रयी त्रिधादे व्यसने त्रिभुवये

यत्सद्धरे कर्मणि विषयप्रदे ।

त्रियानु नागीश्वरन्तेषु बान्धवे-

श्वनिश्वयो नाश्रि मण्डितदृशु ॥ १२४ ॥

२२ वतः—

मूर्ध्नेः मण्डितदृशुः सर्वदृशं क्षोडि र्दि ।

कः सुर्षाः संत्यजेद्द्राण्डं शुल्कस्यैवातिसाधस्तात् ॥ १२५ ॥
 राजाह—'कयमिह समयेऽतिव्ययो युज्यते ?' उक्तं च—'आप-
 दर्थे धनं रक्षेत्' इति ।' मन्त्री श्रूते—'श्रीमत्तः कयमापदः ?' ।
 राजाह—'कदापिचलते लक्ष्मीः ।' मन्त्री श्रूते—'संचितार्थो
 विनश्यति' । तदेव ! कर्षण्यं विमुच्य दाननानाम्भ्यां क्षमयाः पुर- 5
 स्क्रियन्तान् । तथा चोक्तम्,—

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्वक्तुं प्राणान् सुनिश्चिताः ।

कुलीनाः पूजिताः सन्त्यन्विजयन्ते द्विपद्वलम् ॥ १२६ ॥

अपरं च,—

सुमटाः शीलसंपन्नाः संहताः कृजनिश्चयाः ।

अपि पञ्चशतं शरा निमन्ति रिपुवाहिनीन् ॥ १२७ ॥

किं च,—

शिष्टैरप्यनिशेषज्ञ उग्रश्च कृजनाशकः ।

त्यज्यते किं पुनर्नान्वैर्यध्याप्यात्ममरिणः ॥ १२८ ॥

यतः,—

सत्यं शौर्यं दया त्यागो नृजस्यैते महागुणाः ।

एभिर्मुक्तो महीपालः प्राप्नोति स्रष्टु वाच्यतान् ॥ १२९ ॥

ईदृशि प्रस्तावेऽनात्यान्नावदेव पुरस्कर्तव्याः । तथा चोक्तम्,—

यो येन प्रतिबद्धः स्वास्तह तेनोदर्या व्ययी ।

स विधत्ते नियोक्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ १३० ॥ 20

यतः,—

धूर्तः स्त्री वा मिश्रुर्मस्य मद्रिणः स्युर्नहीपतेः ।

अर्नातिपवनहिष्ठः कार्यान्वी स निनञ्जति ॥ १३१ ॥

शुभ्र देव ।

हर्षक्रोधौ सनौ यस्य शास्त्रार्थे प्रत्ययन्तथा ।

नित्यं नृत्यानुपेक्षा च तस्य स्वाद्धनदा घरा ॥ १३२ ॥ 25

येषां राजा सह स्यात्प्रामुखापचयौ ध्रुवम् ।

अमात्या इति तान् राजा नावमन्येन् कदाचन ॥ १३३ ॥

यतः,—

महीमुखो मदान्धस्य संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

८ स्तलतो हि करालम्बः सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ १३४ ॥

अथागत्य प्रणम्य मेघवर्णो मूत्रे—‘देव ! दृष्टिप्रसादं कुरु । इदानीं विपक्षो दुर्गद्वारि वर्तते । तद्देवपादादेशाद्बहिर्निःसृत्य सचिवकर्म दर्शयामि । तेन देवपादानामानृष्यमुपगच्छामि ।’ चक्रो मूत्रे—‘नैवन् ; यदि बहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा दुर्गाश्रयणमेव निष्पयोजनम् ।

10 अपरं च,—

विपमो हि यथा नक्रः सलिलान्निर्गतोऽवशः ।

• वनाद्विनिर्गतः शूरः सिंहोऽपि स्याच्छृगालवत् ॥ १३५ ॥

देव ! स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् । यतः,—

९ पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

15 स्वामिनाधिष्ठितः ध्यापि किं न सिंहायते ध्रुवम् ? ॥ १३६ ॥

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाह्रवं कृतवन्तः । अपरेषुश्वित्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच—‘तत ! स्वप्रतिज्ञातमर्मुना निर्वाहय ।’ गृध्रो मूत्रे—‘देव ! शृणु तावत्,—

अकालसहमत्यरुषं मूर्खान्यसनिनायकम् ।

20 अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३७ ॥

तत्रावदत्र नास्ति,—

उपजापश्चिरारोधोऽवस्कन्दस्त्रीविपौरुषम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३८ ॥

अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्नः ।’ (कर्णे कथयति ।) ‘एवमेवम् ।’

25 ततोऽनुदित एव भास्करे चतुर्व्यपि दुर्गद्वारेषु कृते युद्धे दुर्गाभ्यन्तरः गृहेष्वेकदा काक्षैरग्निनिक्षिप्तः । ततः ‘गृहीतं गृहीतं दुर्गम्’ इति

फोलाहलं क्षुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका दुर्ग-
वासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः । यतः,—

सुमप्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलापितम् ।

कार्यफाले यथाशक्ति कुर्वाणं तु विचारयेत् ॥ १३९ ॥

राजहंसः स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्विर्तीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना ७
कुक्षुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह—‘सारस सेना-
पते ! मनानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयिष्यसि ? त्वनघुना गन्तुं
शकः । तद्रत्वा जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष । अल्लतुत्रं घूडामणि-
नामानं सर्वज्ञमन्त्रा राजानं फरिष्यसि ।’ सारसो मृते—‘देव !
न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः । यावद्यन्द्रार्की दिवि तिष्ठन्त्यावद्विजयतां 10
देवः । अहं देव ! दुर्गाधिकारी । नन्वांतागृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रवि-
शयुः शयुः । अपरं च,—

याता क्षणी गुणमाही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।’

राजाह—‘सत्यमेवैतद् । किंतु,—

सुचिर्दण्डोऽनुरक्तश्च जाने मृत्योऽपि दुर्लभः’ ॥ १४० ॥ 15

सारसो मृते—‘शृणु देव ।

यदि शनरमपाल नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति सुश्रमितीऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ शरणागतस्यैव जन्तीः,

किमिति शुभा मतिनं यदाः श्लिष्येत् ॥ १४१ ॥ 20

अन्वय,—

भयेऽस्मिन् एतन्नोऽज्ञानदीपिषिभ्रमगङ्गुरे ।

जयने पुष्पयोगेन यगर्भे जयितव्ययः ॥ १४२ ॥

स्तव्यनात्स्य गार्हं च दुर्गे कौटो एतं सुहृद् ।

नम्यन्तर्गते प्रहृष्यन् रौगत्या क्षेपयोऽपि च ॥ १४३ ॥ 25

देव ! त्वं च स्वर्गी सर्वदा स्वर्गीय । इति,—

गैर्षा राजा मः स्वात्तुभक्तानभौ गुरम् ।

अमात्या इति खन् राजा मारमन्नेन् कदाचन ॥ १३३ ॥

याः,—

महीभुक्तो मरान्मम्य संनिर्गलेय दन्निनः ।

८ स्वयतो हि कगलम्बः सुप्तमिधिष्ठितम् ॥ १३४ ॥

अथागत्य मगम्य भेषयणो मूने—‘देव । इष्टिप्रगारं कुरु । इदानीं निपक्षो दुर्गद्वारि यतीति । तदेवपारादेनाद्बहिर्निःसृत्य स्वविह्वमं दर्शयामि । तेन देवपारादनामागृह्यमुपगच्छामि ।’ चक्रो मूने—‘देवः । यदि बहिर्निःसृत्य मोदस्यं तदा दुर्गाग्रयणमेव निम्नयोजयन् ।

१० अपरे च,—

त्रिपभो हि मया नकः सलिआदिर्गतोऽवराः ।

• यनाद्धिनिर्गतः शरः सिद्धोऽपि स्वाच्छृगालवत् ॥ १३५ ॥

देव । क्षयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् । यतः,—

९ पुरम्कृत्य पलं राजा योपयेदवलोकमन् ।

१३ स्वामिनाधिष्ठितः ध्यापि किं न सिद्धयते गुरम् ? ॥ १३६ ॥

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा मद्वाहवं कृतवन्तः । अपरेषुश्चित्रवर्णो राजा गृह्यमुवाच—‘ठात । स्वप्रतिज्ञातमर्मुना निर्वाहय ।’ गृह्यो मूने—‘देव । शृणु तावत्,—

अकालसहमत्यरुपं मूर्ख्यसनिनायकम् ।

२० अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गज्यसनमुच्यते ॥ १३७ ॥

तथावदत्र नास्ति,—

उपजापधिरारोभोऽवस्कन्दस्त्रीमिपोरुपम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३८ ॥

अत्र यथाशक्ति क्रियते यतः ।’ (कर्णे कथयति ।) ‘एवमेवम् ।’

२५ ततोऽनुदित एव भास्करे चतुर्ध्वपि दुर्गद्वारेषु वृष्टे युद्धे दुर्गाभ्यन्तर-

गृहेष्वेकदा काकैरग्निनिक्षिप्तः । ततः ‘गृहीतं गृहीतं दुर्गम्’ ।

कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका दुर्ग-
वासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः । यतः,—

सुमघ्नितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत् ॥ १३९ ॥

राजहंसः स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्विर्तीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना ८
कुक्कुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह—‘सारस सेना-
पते ! ममानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयिष्यसि ? त्वमधुना गन्तुं
शक्तः । तद्गत्वा जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष । अलत्पुत्रं चूडामणि-
नामानं सर्वज्ञसंमत्या राजानं करिष्यसि ।’ सारसो व्रूते—‘देव !
न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः । यावच्चन्द्राकौ दिवि तिष्ठतस्त्रावद्विजयतां 10
देवः । अहं देव ! दुर्गाधिकारी । मन्मांसाच्छृण्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रवि-
शतु शत्रुः । अपरं च,—

दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।’

राजाह—‘सत्यमेवैतत् । किंतु,—

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने मृत्योऽपि दुर्लभः’ ॥ १४० ॥ 15

सारसो व्रूते—‘शृणु देव !

यदि समरमपाल नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः,

क्रिमिति मुघा मलिनं यशः क्रियेत ! ॥ १४१ ॥ 20

अन्यच्च,—

भवेऽस्मिन् पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १४२ ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो चलं सुहृत् ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ १४३ ॥ 25

देव ! त्वं च स्वामी सर्वथा रक्षणीयः । यतः,—

नेनां राजा सः स्यात्तुपमानयो धुम् ।

मगान्वा इति गान् राजा गानमन्नेर् करारन ॥ १३३ ॥

या,—

मदीभुगो मरान्मस मंतीर्नमेव दन्तिनः ।

६ स्मन्तो हि कगउपः सुदसनिर्भेदिउम् ॥ १३४ ॥

अथगत्य मगाम्य मेपरर्णो भू—‘देव ! इष्टिप्रगादं पुह । इदानीं निरशो दुर्गद्वारि बनती । तद्देवतादरेसाद्दहिर्नि गत्य सदिर्नं दर्शयामि । तेन देवतादानामानुष्यमुरगच्छामि ।’ बको भूते—‘नैवम् ; यदि बहिर्निःगत्य बोद्धं तदा दुर्गाप्रयगमेव निष्परोत्रम् ।

१० अरं च,—

निगमो हि यथा नकः सलिजतिर्गतोऽनरः ।

७ क्नाद्दिनिर्गतः शूटः मिशोऽपि स्वाच्छृगाउम् ॥ १३५ ॥

देव ! स्वयं गत्वा दृश्यतां पुदम् । मन,—

पुरस्मृत्य बलं राजा बोधयेदबलोक्तयम् ।

१५ स्वामिनाधिष्ठितः थापि किं न सिदायते धुम् ? ॥ १३६ ॥

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाह्वं कृतवन्तः । अपरेषुधिब्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच—‘वात ! स्वपतिशतमर्धेना निर्वाहय ।’ गृध्रो भूते—‘देव ! शृणु तावत्,—

अफालसहमत्यल्पं मूर्खज्यसनिनायकम् ।

२० अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गज्यसनमुच्यते ॥ १३७ ॥

तत्तावदत्र नास्ति,—

उपजापधिरारोभोऽवस्कन्दस्त्रीवपौरुपम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३८ ॥

अत्र यथाशक्ति कियते यतः ।’ (कर्णे कथयति ।) ‘एवमेव सततोऽनुदित एवं मास्करे चलुर्ध्वपि दुर्गद्वारेषु शृते सुद्धे दुर्गाम्यन् गृह्येकदा काकैरमिर्निक्षिप्तः । ततः ‘गृहीतं गृहीतं दुर्गम्’ ।

कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका दुर्ग-
वासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः । यतः,—

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत् ॥ १३९ ॥

राजहंसः स्वभावात्मन्दगतिः सारसद्विर्तीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिनाऽ
कुक्कुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह—‘सारस सेना-
पते ! ममानुरोधदात्मानं कथं व्यापादयिष्यसि ? त्वमघुना गन्तुं
शक्तः । तद्गत्वा जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष । अल्लत्पुत्रं चूडामणि-
नामानं सर्वज्ञसंमत्या राजानं करिष्यसि ।’ सारसो ब्रूते—‘देव !
न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः । यावच्चन्द्राकौ दिवि तिष्ठतस्तावद्विजयतां 10
देवः । अहं देव ! दुर्गाधिकारी । मन्मांसाच्छिविलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रवि-
शतु शत्रुः । अपरं च,—

दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।’

राजाह—‘सत्यमेवैतत् । किंतु,—

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः’ ॥ १४० ॥ 15

सारसो ब्रूते—‘शृणु देव ।

यदि समरमपान्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितीऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणवश्यमेव जन्तोः,

किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ? ॥ १४१ ॥ 20

अन्यच्च,—

भवेऽस्मिन् पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रममङ्कुरे ।

जायते पुष्पयोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १४२ ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।

राज्याह्वानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ १४३ ॥ 25

प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धापि न जीरति ।

अपि धन्वन्तरिर्षयः किं करोति गतायुषि ! ॥ १४४ ॥

अपरं च,—

नरेदो जीवलोकोऽयं निमीलति निमीलति ।

० उदेत्युदीयमाने च रवाधिव सरोरुहम् ॥ १४५ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे सारतरुसाक्षात् कृतः । तदा सत्वरमुपगत्य सारमेन स्वदेहान्तरितो राजा जले शिष्टः । अथ कुक्कुटेर्नैश्वर्यमहारजर्जरीकृतो न सारमेन कुक्कुटसेना बहुशो हृताः । पश्चात् सारमोऽपि चञ्चुपदारेण विभिद्य व्यापादिनः । अथ निरवर्णो

10 दुर्गं प्रतिश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा चन्द्रिभिर्गणेशभैरवगन्धितः शम्भुन्धावारं जगाम ॥

अथ राजपुत्रैरुक्तम्—‘तमिनराजवले स पुण्यवान् सारम एव, मेव स्वदेहत्यागेन स्वामी रक्षितः । उक्तं चैतन्,—

जनयन्ति सुतान् गावः सर्वा एव गयाकृतीन् ।

15 विषाणोल्लिखितम्बुधं काचिदेव गवां पतिम् ॥ १४६ ॥

विष्णुदर्शनाय—‘स नावद्विषाणरीपरिजनः शर्गगुणमनुभवतु महा-
गत्सवः । तथा चोक्तम्,—

आह्वयेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविनाः ।

मर्तुमन्त्राः कृतमाश्र ते नराः शर्गगामिनः ॥ १४७ ॥

20 यत्र तत्र हनः शूरः शत्रुभिः परिपेक्षितः ।

अश्रय्योत्तनेन श्लोकान् मदि कैर्म्यं न गच्छति ॥ १४८ ॥

विप्रः श्रुत्वा भवद्विः ।’ राजपुत्रैरुक्तम्,—‘शुभा शुभितो शुभा वयम् ।’

विष्णुदर्शनाय—‘शरामध्येवमातु,—

विप्रः करिदुम्बुपतिभि-

र्नो चरति भवति मदीकुलम् ।

नीदिववपनी समाह्वयः

सर्वान्दु निरिहति द्विः ॥ १४९ ॥

इति द्वितीयोपदेशे विप्रो नाम कृतीवः कथार्थवदः गमातः ।

संधिः ।

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम्—‘आर्य ! विग्रहः श्रुतोऽ-
स्माभिः; संधिरधुनाभिधीयताम् ।’ विष्णुशर्मणोक्तम्—‘श्रूयताम्;
संधिमपि कथयामि यत्सायमाद्यः श्लोकः,—

वृत्ते महति सद्दामे राज्ञोर्निहतसेनयोः ।

स्येयाम्नां गृध्रचक्रान्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् ॥ १ ॥

राजपुत्रा उचुः—‘कथमेतत् ? ।’ विष्णुशर्मा कथयति,—

ततस्तेन राजहंसेनोक्तम्—‘केनास्मद्दुर्गे निक्षिप्तोऽग्निः ? किं
पारक्येण किंवास्मद्दुर्गवासिना केनापि विपन्नप्रयुक्तेन ? ।’ चक्रो
मृते—‘देव ! भवतो निष्कारणवन्धुरसौ मेघवर्णः सपरिवारो न
दृश्यते । तन्नन्ये तस्यैव विचेष्टितमिदम् ।’ राजा क्षणं विचिन्त्या-
ह—‘अस्ति तावदेव नम दुर्देवमेतत् । तथा चोक्तम्,—

अपराधः स दैवस्य न पुनर्मन्त्रिणांनयम् ।

कार्यं सुचरितं कापि दैवयोगाद्विनश्यति ॥ २ ॥

मन्त्री मृते—‘उक्तमेवैतत्,—

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

स्वपरं च,—

सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनन्दति ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ४ ॥

अन्यच्च,—

रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनम् ।

हंसाभ्यां नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा ॥ ५ ॥

राजाह—‘कथमेतत् ? ।’ मन्त्री कथयति,—

प्रकृतिः सामिनें त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिर्वेद्यः किं करोति गतासुपि ! ॥ १४४ ॥

अपरं च,—

नरेशो जीवलोकोऽयं निमीलति निमीलति ।

० उदेत्युदीयमाने च स्वाविव सरोरुहम् ॥ १४५ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे सारतरुसाधतः कृतः । तदा सत्वरमुपशृत्य सारसेन सादेहान्तरितो राजा जले शिष्टः । अथ कुक्कुटेर्नेत्रमद्वारजर्जरीकृतेन सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हताः । पद्भ्याम् सारसोऽपि चमूनादृशेण विभिन्न व्यागादिनः । अथ चित्रगर्भा 10 दुर्गं प्रविश्य दुर्गां वसितं द्रव्यं प्राहयित्वा चन्दिभिर्जयशम्भैरानन्दितः स्वप्नन्धावारं जगाम ॥

अथ राजपुत्रैरुक्तम्—‘तस्मिन् राजकृते स पुण्यवान् मारग एव, येन स्वदेहत्यागेन आमी रक्षितः । उक्तं चैतन्,—

जगयन्ति सुतान् मानः सर्वा एव गवाकृतीन् ।

15 विषाणोलिखितकन्धं काविदेव गतां पतिम् ॥ १४६ ॥

विष्णुगर्भो गाय—‘स मानद्विषाधरीपरिजनः स्वर्गगुणमनुमन्तु मदा- सत्त्वः । तथा चोक्तम्,—

आह्वयेषु च ये शूराः साम्यये स्वच्छगीपिनाः ।

मर्त्यमक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४७ ॥

20 यत्र तत्र हतः शत्रुः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अश्रयोत्तमैः शोकान् यदि क्लेश्यं न गच्छति ॥ १४८ ॥

विग्रहः शूनो भवतिः !’ राजपुत्रैरुक्तम्,—‘शुभा सुमितो मृगा वयम् ।’

विष्णुगर्भोऽत्र तन्—अपरमत्येवमस्तु,—

विग्रहः कश्चिन्मूर्त्तयानिभि-

25 नैः कदापि भवति महीभुजाम् ।

नीरिमन्त्रान्तैः मयाहृतः

संयच्छन्तु गिरिगङ्गा द्विज ॥ १४९ ॥

इति द्वितीयोपदेशे विग्रहो नाम कृतीवः कृतार्थप्रदः मयातुः ।

महती निर्दृतिः । यतोऽयं चौरिकां हृन्वा कर्पूरं नादतीति नयास्य
 गुप्तनामाय शानम् । तथा चोक्तम्—‘आहतो द्विगुणः स्त्रीनाम्’
 इत्यादि । तच्छृण्वी सेवकेन प्रकुप्योक्तम्—‘नाथ ! यस्य
 स्वामिनो गृहं पृठाहमी भार्या तत्र सेवकेन कर्मं स्यात्तत्रं यत्र प्रति-
 क्षाणं गृहिणी सेवकस्य सुखं विप्रति ।’ ततोऽन्नावुत्थाय चर्चितः ॥
 साधुना यथावदोभ्य धृतः । अतोऽष्टं ब्रवीमि—“उत्तमानावदम्”
 इत्यादि ॥” ततो यद्भविष्येतीकम्,—

‘यद्भवादि न तद्भावि भावि चैत्र तदन्वया ।

इति विन्नादिपमोऽयमगदः किं न पीयते !” ॥ ८ ॥

ततः प्रातर्जातेन यद्भः मयुष्यमतिर्मृतवदान्मानं संदर्श्य मितः ॥ 10
 ततो जालादपन्नचित्तो यथाशक्त्युत्थान्य गर्भरं नीरं प्रविष्टः । यद्भ-
 विन्दाय भीषीः प्राप्नो व्यापादितः । अतोऽष्टं ब्रवीमि—“अजा-
 गतविभवात्” इत्यादि । तत्रत्याहमन्यठदं प्राप्नोमि तथा क्रियताम् ।
 हेमगादाहनु—‘जलाशयान्तरे पमो तत्र कुशलम् । स्फुटे गजजलतो
 बो दिधि ।’ कर्म ज्ञात—‘यथाहं भद्रस्यां राहाकारावर्जना भानि ॥
 तथा विधीयताम् ।’ हनौ इति—‘यद्यमुणात् संभवति । यच्छपो
 यदनी—‘युक्तायां यथाप्युक्तं यथाप्युक्तमेव मया मुनितादत्तस्य
 मन्त्रस्य यद्यत् एतदिति तद्यदि तदत्र मन्त्रस्यम् ।’ हनौ
 इति—‘यथावत्तस्य यद्यत् एतदिति तद्यदि तदत्र मन्त्रस्यम् ।’ हनौ

यद्यत् एतदिति तद्यदि तदत्र मन्त्रस्यम् ।
 यद्यत् एतदिति तद्यदि तदत्र मन्त्रस्यम् ।
 यद्यत् एतदिति तद्यदि तदत्र मन्त्रस्यम् ।

[हंस-मयूर-कूर्मकथा १]

“अस्ति मगधदेशे पुञ्जोत्पलाभिधानं सरः । तत्र चिरं संकट-
विकटनामानौ हंसौ निवसतः । तयोर्मित्रं कम्बुग्रीवनामा कूर्मश्च प्रति-
वसति । अथैकदा धीवरैरागत्य तत्रोक्तम्—‘तदत्रालाभिरघोषिन्वा
5 प्रातमेत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः ।’ तदाकर्ण्य कूर्मो हंसा-
वाह—‘सुहृदौ ! श्रुतोऽयं धीवरालापः ! अयुना किं मया कर्त-
व्यम् !’ हंसावाहतुः—‘ज्ञायताम् । पुनस्तौवत्प्रातरेदुचितं तत्कर्त-
व्यम् ।’ कूर्मो मूढे—‘मैवम् ; यतो दृष्टव्यतिकरोऽहमत्र । तथा
चोक्तम्,—

10 अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति’ ॥ ६ ॥

तावाहतुः—‘कथमेतत् !’ कूर्मः कथयति,—

[अनागतविधातादिमत्स्यत्रयकथा २]

“पुरास्मिन्नेव सरस्वेवंविधेषु धीवरेषुपस्थितेषु मत्स्यत्रयेणालोचि-
15 तम् । तत्रानागतविधाता नामैको मत्स्यः । तेनालोचितम्—‘अहं
तावज्जलाशयान्तरं गच्छामि’ इत्युक्त्वा हृदान्तरं गतः । अपरेण
प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना मत्स्येनाभिहितम्—‘भविष्यदर्शे प्रमाणाभावात्कुत्र
मया गन्तव्यम् ? तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयम् । तथा चोक्तम्,—

उत्पन्नामापदं यस्तु समापत्ते स शुद्धिमान् ।

20 वैजिजो भार्यया जारः प्रत्यक्षे निहुतो यथा’ ॥ ७ ॥

यद्भविष्यः पृच्छति—‘कथमेतत् !’ प्रत्युत्पन्नमतिः कथयति,—

[समुद्रदक्षवणिक्-भार्या-जारकथा ३]

“पुरा विक्रमपुरे समुद्रदक्षो नाम वणिगस्ति । तस्य रत्नप्रभा नाम
गृहिणी स्वसेवकेन सह सदा रमते । अथैकदा सा रत्नप्रभा तस्य
25 सेवकस्य मुखे चुम्बनं ददती समुद्रदक्षेनावलोकिना । ततः सा
बन्धकी सत्वरं मर्तुः समीपं गन्वाह—‘नाथ ! एतस्य सेवकस्य

चक्रत्वाको मृते—'ततस्ततः!।' मणिधिरुवाच—ततः प्रधानमग्निणा
गृभेणामिहितम्—'देव ! नेदमनुचितम् । प्रसादान्तरं किमपि
त्रित्यताम् । यतः,—

अविचारयतो मुक्तिकथनं सुपस्वण्डनम् ।

नीचेषूपकृतं राजन् ! बालुकाखिव मुदितम् ॥ १२ ॥

5

महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तम्,—

नीचः श्लाप्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति ।

मूपिको व्याप्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा ॥ १३ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—'कथमेतत् !' मग्नी कथयति,—

[मुनि-मूपककथा ५]

10

“अस्मि गौतमस्य महर्षेस्तपोयने महातपा नाम मुनिः । तत्र तेन
मुनिना काकेन नीयमानो मूपिकशावको दृष्टः । ततः स्वभावदया-
त्मना तेन मुनिना नीवारकणैः संवर्धितः । ततो विटालस्तं मूपिकं
स्वादितुगुणधावति । तमदलोवय मूपिकास्तस्य मुने श्रोते प्रविवेद्य ।
ततो मुनिनोक्तम्—'मूपिक ! त्वं मार्जारो भव ।' ततः स विटालः
कृष्णं एषा पलायते । ततो मुनिनोक्तम्—'कृष्णगर्हमेधि । त्वमेव
कृष्णो भव ।' न च कृष्णे त्वप्यर्हमेति । ततस्तत्र मुनिना
कृष्णे त्वपा कृतः अथ न त्वप्य मुनिमूपिकोऽयमिति पश्यति ।
अथ न मुनि एष त्वप्य कर्तुं वदन्ति—'अनेन मुनिन मूपिको
कृतवान्' इति । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः—'माव-
दनेन मुनिन कृतवान्' इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं
वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति
सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान्
इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः
कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः । ततो मुनिः कृतवान् इति सत्त्वं वदन्तः ।

हितम्—‘एवं कुरुत । यूयं मत्स्यानुपादाय नकुलविवरादारम्
 सर्पविवरं यावत्पङ्क्तिक्रमेण विकिरत । ततस्तदाहास्तुर्ध्वैर्नकुलैरगत्य
 सर्पो द्रष्टव्यः स्वभावद्वेषाद्यापादयितव्यश्च ।’ तथानुष्ठिते तद्दृष्टम् ।
 ततस्तत्र वृक्षे नकुलैर्षकशावकरावः श्रुतः । पश्चाच्छैशनास्त्य
 5 षकशावकाः सादिताः । अन आवां म्रूवः—“उपायं चिन्-
 यन्” इत्यादि ॥ आवाभ्यां नीयमानं त्वामवलोक्य लोकैः छिन्-
 द्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि त्वमुत्तरं दास्यसि तदा तन्मरणम् ।
 तत्सर्वथात्रैव स्वीयताम् ।’ कूर्मो वदति—‘किमहमपात्रः ! नद-
 मुत्तरं दास्यामि किमपि न वक्तव्यम् ।’ तथानुष्ठिते तथाविधं कूर्म-
 10 मालोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्भावन्ति वदन्ति च । कश्चिद्वदति—
 ‘यद्ययं कूर्मः पतति तदात्रैव पक्त्वा सादितव्यः ।’ कश्चिद्वदति—
 ‘अत्रैव दग्ध्वा सादितव्योऽयम् ।’ कश्चिद्वदति—‘गृहं नीत्वा
 भक्षणायः’ इति । तद्वचनं श्रुत्वा स कूर्मः कोपाविष्टो विस्मृत्पूर्व-
 संस्कारः प्राह—‘युष्माभिर्भस्मा भक्षितव्यम् ।’ इति वदधेर पतिग्लो-
 15 र्भ्यां पादिनश्च । अतोऽहं व्रतीमि—“गृहदां हितकामाताम्” इत्यादि ॥
 अथ प्रणिर्विषकृन्नागस्त्योवाच—‘देव ! प्रागेव मया निगदिनम् ।
 दुर्गशीघ्रं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति । तच्च युष्माभिर्न कृतं तदगण-
 नस्य फलमनुभूतम् । दुर्गशाही मेघपर्जेन वायसेन गृध्रयपुत्रेण कृतः ।
 राजा निःश्वसाह—

20 प्रणयादुपकागता सो विश्वगिति शयुषु ।

म सुप्त इव शशापान् पतितः प्रतिबुध्यते ॥ १० ॥

प्रतिबुध्यताव—‘इतो दुर्गशाहं विभाव्य यदा गतो मेघपर्जेनरा
 विवर्जितेन प्रमादिनेनोच्यम्—‘अथ मेघपर्जोऽत्र कर्तुं शक्यतावे-
 च्छिन्विष्यताम् । तथा भोऽहम्—

3 कृत्स्नमस्य मृदन्त कृतं नैव प्रकाशयेत् ।

कृत्स्नं नदगः कृत्वा ह्यस्य पितं पदार्थवेत् ॥ ११ ॥

चक्रवाको मृते—‘ततस्ततः!’ प्रणिधिरुवाच—ततः प्रधानमग्निना
गृध्रेणामिहितम्—‘दिव ! नेदमुचितम् । प्रसादान्तरं किमपि
प्रित्यताम् । यतः,—

अविचारयतो मुक्तिकथनं गुणग्वण्डनम् ।

नीचेष्टपकृतं राजन् ! बालुकास्त्रिय मुद्रितम् ॥ १२ ॥

5

महतामागपदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तम्,—

नीचः श्लाप्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति ।

मृषिको व्यापतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा’ ॥ १३ ॥

त्रिप्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् !’ मग्नी कथयति,—

[मुनि-मृषककथा ५]

10

“अस्मि गौतमस्य महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः । तत्र तेन
मुनिना कवेन नीचमानो मृषिकस्तावको एष्टः । ततः स्वभावदया-
त्मना तेन मुनिना नीचारवर्णः संदर्भितः । ततो विद्यारक्तं मृषिकं
स्वादिगुणपभादति । तमदलोषय मृषिकस्तस्य मुनेः श्रोत्रे प्रदिवेश ।
एतो मुनिनोक्तम्—‘मृषिक ! त्वं गार्जरो भव ।’ ततः स विद्यारः 15
बुधुरं एष्टा पलायते । ततो मुनिनोक्तम्—‘बुधुराद्विभेदि । त्वमेव
बुधुरो भव ।’ स च बुधुरो व्याप्राद्विभेति । ततरेतेन मुनिना
बुधुरो गताः शतः । तत्र सं व्याप्य मुनिर्मृषिकोऽस्मिति परसति ।
अथ तं मुनि एष्टा ग्याप्यं शर्दे हन्ति—‘अनेन मुनिना मृषिको
स्वाप्यं नीचः ।’ एष्टपुत्रा स व्याप्योऽस्मिनायत्—‘याव- 20
दनेन मुनिना मृषिको ग्याप्यं मे शस्त्रपादग्याप्यमर्षोर्विकरं
न एष्टास्मिन्ने’ इत्यनेन मृषिकं मुनि हन्तुं गतः । ततो
मुनिना कवेनोक्तम्—‘मुनिर्मृषिको भव’ इत्युक्त्वा मृषिक एष्ट हतः ।
एतोऽहं हर्षी—‘नीचः श्लाप्यपदम्’ इत्यदि ।’ अन्यं च,
एष्टास्मिन्ने न एष्टास्मिन्ने । एष्टा—

11

मक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुचमाधममध्यमान् ।

अतिलोमाङ्कः पश्चान्मृतः कर्कटकमहात् ॥ १४ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ? !’ मधी कथयति,—

[शृद्धयक-कर्कटक-मत्स्यकथा ६]

- ० “अक्षि मालवदेशे पद्मगर्भनामधेयं सरः । तत्रैको बृद्धो बहः
सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स प केनपि-
खुलीरेण दृष्टः पृष्टश्च—‘किमिति भवानपादारत्यागेन स्थितिः ? !’
बकेनोक्तम्—‘मत्स्या मम जीवनहेतवः । ते कैवर्ततागत्य व्याप-
दयितव्या इति वार्ता नगरोपान्ते मया श्रुता । अतो वर्तनामारा-
१० देवासान्मरणमुपसितमिति आत्वाहारेऽप्यनावरः ‘हूनः ? !’ सतो
मत्स्यैरालोचितम्—‘इह समये तावदुपकारक एनायं लक्ष्मणे ।
तरयमेव यथाकर्तव्यं पृच्छयताम् । तथा चोक्तम्,—

उपकाराणि संधिर्न मिथेगाण्यकारिणा ।

उपकाराण्यकारो हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ १५ ॥

- १५ मत्स्या ऊजुः—‘भो बह ! कोऽत्र रक्षणोपायः ? !’ बको भू—
‘अक्षि रक्षणोपायो जलाशयान्तराश्रयणम् । तत्राहमेकैकशो
मुन्मात्रयानि ।’ मत्स्या आहुः—‘एवमस्तु ? !’ सतोऽसौ बहव्या-
न्मत्स्यानेकैकशो नीत्वा श्रावति । अगन्तारं कुन्दीश्वरगुणवच—‘भो
बह ! मामपि तत्र नय ।’ सतो बकोऽबकूर्तिपुत्रीरमागर्भी साररं तं
२० नीत्वा शक्ये धृतवान् । कुन्दीरोऽपि मत्स्यकण्यकारिणे तत्साहसा-
लं कथारिन्तमन्—‘हा ! हनोऽस्मि मन्दमाय्य । भाग्ये, इदानीं
समयेऽपि व्यवहरिष्यामि’ इत्याद्येव्य कुन्दीश्वरस्य श्रीर्वा
विच्छेद । स बहः पश्यन् गतः । अतोऽहं व्रतति—‘मत्स्यैव
बहून्मत्स्यान्’ इत्यादि ॥’ तत्रैवित्यर्णोऽवरम्—‘शुभ्य तावन्म-
२२ क्षिन् । सर्वैरुन्दीश्वरिन्मनि । अत्रास्मिन्नेव मेपरमेव रक्षा
भवन्ति बहूनि कर्कटगणोऽस्ति तावन्मत्स्याऽप्युन्दीश्वरिन्मनि ।

तेनास्माभिर्महासुखेन विन्ध्याचले स्यातव्यम् ।' दूरदर्शी विह-
स्याह—'देव ।

अनागतवर्ती चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भग्नभाण्डो द्विजो यथा' ॥ १६ ॥

राजाह—'कथमेतत् ? ।' मन्त्री कथयति,—

5

[देवशर्माख्यब्राह्मण-कुम्भकारयोः कथा ७]

“अस्ति देवीकोटनाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः । तेन महा-
विपुवसंकान्त्यां सक्तुपूर्णशराव एकः प्राप्तः । तमांदायासौ कुम्भ-
कारस्य भाण्डपूर्णमण्डपैकदेशे रौद्रेणाकुलितः सुप्तः । ततः सक्तु-
रक्षार्थं हस्ते दण्डभेकनादायाचिन्तयत्—'यद्यहं सक्तुशरावं विक्रीय 10
दश कपर्दकान् प्राप्स्यामि तदात्रैव तैः कपर्दकैर्घटशरावादिक-
मुपक्रीयानेकधा वृद्धैस्तद्धनैः पुनः पुनः पूगवत्त्वादिकमुपक्रीय
विक्रीय लक्षसंख्यानि धनानि कृत्वा विवाहचतुष्टयं करिष्यामि ।
अनन्तरं तासु सपत्नीषु रूपयौवनवती या तस्यामधिकानुरागं करि-
ष्यामि । सपत्न्यो यदा द्वन्द्वं करिष्यन्ति तदा कोपाकुलोऽहं ता 15
लगुडेन ताडयिष्यामि' इत्यभिधाय लगुडः क्षिप्तः । तेन सक्तु-
शरावधूर्णितो भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततस्तेन शब्देनागतेन
कुम्भकारेण तथाविधानि भाण्डान्यवलोक्य ब्राह्मणस्तिरस्कृतो मण्डपा-
द्भिष्कृतश्च ।" अतोऽहं ब्रवीमि—“अनागतवर्ती चिन्ताम्”
इत्यादि ॥ ततो राजा रहसि गृध्रमुवाच—'तात ! यथा कर्तव्यं 20
तथोपदिश ।' गृध्रो ब्रूते,—

। 'भदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः खल्व वाच्यताम् ॥ १७ ॥

शृणु देव ! किमस्माभिर्वल्ददर्पाद्गुर्गं भग्नम् ! न; किंतु तव प्रतापाधि-
ष्ठितेनोपायेन ।' राजाह—'भवतामुपायेन ।' गृध्रो ब्रूते—'यद्य- 25
सद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशे गम्यताम् । अन्यथा वर्षाकाले

प्राते पुनर्विप्रहे सत्पलाकं परमूनिटानां स्वदेवगन्तव्यं दुर्गं
नविन्यति । मुक्तशोभायं संधाय गन्पयन् । दुर्गं नमं, कीर्तिंश्च
लब्ध्वैव । मन संतं व्यदेत् । अतः—

यो हि धर्मं पुराहृत्य हित्वा ननुः नियतिषे ।

५ अत्रियान्वाह तय्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८ ॥

अन्वयः—

सुहृद्वलं तथा राज्यनान्तं कीर्तिनिश्चयं ।

युधि संदेहदोषसंघं को हि कुर्यादवलिप्तः ? ॥ १९ ॥

अतः च,—

१० संधिनिच्छेत् समेन्यति संदिग्धो विषयो युधि ।

सुन्दोरनुन्दान्वन्त्यं नष्टी तुल्यवदौ न किम् ? ॥ २० ॥

राज्ञोवाच—‘अयनेत् ? ।’ नष्टी कथयति,—

[सुन्दोरनुन्दैत्यकथा ८] ✓

“युगं दैवी महोदारौ सुन्दोरनुन्दान्वान्तौ नष्ट्य हेमैत वैटोस्व-

१५ दानव्या चिगचन्द्रोत्तरनाणधित्वन्तौ । तत्रयोर्भगवत् परिदुष्टः

‘धर्मं वरपयन्’ इत्युवाच । अनन्तरं तयोः समगिष्ठितया स-

क्त्या दानवद्वन्द्वकान्दान्वदन्निहितवन्तौ । यद्यप्योर्भगवत् परि-

दुष्टप्रदा स्तित्वां परितो परमेष्ठये ददत्तु । अथ नगरं कृद्वा

वरदानलावश्यकतया विचारमूढयोः पार्ष्णी पदस्य । तत्रस्ता

२० रूपद्रव्यमुष्वाभ्यां जगद्गतिभ्यां मत्सैत्नुद्याभ्यां पात्तिलेयभ्यां

ननेलन्त्योन्वद्वह्याभ्यां प्रणवदुग्धः कश्चिपृच्छयन्निति मत्सै

कृत्यं स एव नष्टारदो वृद्धद्विरूपः समगन्व तत्रोत्तितः ।

अनन्तरं ‘आवाभ्यनिर्गं सवद्वह्या, कन्पेयनायोर्भवेति ?’ इति

प्रश्ननवृच्छदत् । प्रश्नो मूढे,—

२५ ‘धर्मं देष्टो द्विजः पूजः सविद्यो दद्वत्तवि ।

धनपान्नाधिदो वैतः दद्वस्तु द्विजसेवया ॥ २१ ॥

तद्युवां क्षत्रधर्मानुगौ । युद्ध एव युवयोर्नियमः ।' इत्यभिहिते सति 'साधु-
 क्तमनेन' इति कृत्वाऽन्योन्यतुल्यवीर्यौ समकालमन्योन्यघातेन विनाश-
 मुपगतौ ।' अतोऽहं ब्रवीमि—“संधिमिच्छेत् समेनापि” इत्यादि ॥
 राजाह—‘प्रागेव किं नोक्तं भवद्भिः ? ।’ मग्नी ब्रूते—‘मद्वचनं
 किमवसानपर्यन्तं श्रुतं भवद्भिः ? । तदापि मम संमत्या नायं विग्रहा- 5
 रम्भः । साधुगुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो न विग्राह्यः । तथा चोक्तम्—

सत्यार्यो धार्मिकोऽनार्यो भ्रातृसंघातवान् बली ।

अनेकयुद्धविजया संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २२ ॥

सत्योऽनुपालयेत् सत्यं संधितो नैति विक्रियाम् ।

प्राणबाधेऽपि मुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम् ॥ २३ ॥

10

धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।

प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ २४ ॥

संधिः कार्योऽप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।

विना तस्याश्रयेणार्यो न कुर्यात् काल्यापनम् ॥ २५ ॥

संहतत्वाद्यथा वैष्णुर्निर्विडैः कण्टकैर्वृतः ।

15

न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥ २६ ॥

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २७ ॥

जमदग्नेः मुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ २८ ॥

20

अनेकयुद्धविजया संधानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः ॥ २९ ॥

तत्र तावद्बहुभिर्गुणैरुपेतः संधेयोऽयं राजा ।' चक्रवाकोऽबदत्—
 ‘प्रणिधे ! सर्वत्रावन्नज । सर्वमवगतम् । गत्वा पुनरागमिष्यसि ।’ राजा
 चक्रवाकं पृष्ठवान्—‘मग्निन् ! असंधेयाः कति ? ताञ्छ्रोतुमिच्छामि ।’ 25
 मग्नी ब्रूते—‘देव ! कथयामि । शृणु,—

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
मीरुको मीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ ३० ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमग्नस्तु देवप्राज्ञगनिन्दकः ॥ ३१ ॥

५ दैवोपहतश्चैव तथा दैवपरायणः ।
दुर्भिश्च व्यसनोपेतो बलव्यसनमङ्कुलः ॥ ३२ ॥

अदेशस्यो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्चन ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अनी ॥ ३३ ॥

१० एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति स्विोर्वशम् ॥ ३४ ॥

बालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्गुमिच्छति ।
युद्धायुद्धफलं यस्मान्ज्ञातुं शक्नो न बालिदाः ॥ ३५ ॥

उत्साहशक्तिहीनत्वाद्बुद्धो दीर्घमयस्तथा ।
सैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयम् ॥ ३६ ॥

१५ सुसोच्छेद्यो हि भवति सर्वज्ञातिबहिष्कृतः ।
त एवैनं विनिम्रन्ति ज्ञातयस्त्वात्मसात्कृताः ॥ ३७ ॥

भीरुर्बुद्धपरित्यागान्तरयमेव प्रणश्यति ।
तथैव मीरुपुरुषः सङ्घर्षे तैर्विमुच्यते ॥ ३८ ॥

२० लुब्धस्यासंबिभागित्वात्तु मुच्यन्तेऽनुयायिनः ।
लुब्धानुग्रीविकैरेप दानभिर्ज्ञैर्निन्द्यते ॥ ३९ ॥

संलग्न्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्पुंषि ।
मुग्धाभियोज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ ४० ॥

अनेकचित्तमग्नस्तु भेषो भवति मग्निगा ।
अनवसितचित्तत्वात् कार्यतः स उपेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

२५ सदा धर्मनलीयस्त्वादेवप्राज्ञगनिन्दकः ।
विशीर्यते स्वयं क्षेप दैवोपहतस्तथा ॥ ४२ ॥

संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।

इति दैवपरो ध्यायन् नात्माननपि चेष्टते ॥ ४३ ॥

दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेव विपीदति ।

वलज्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ४४ ॥

अदेशस्यो हि रिपुणा त्वल्पकेनापि हन्यते ।

5

आहोऽर्षीयानपि जले गजेन्द्रनपि कर्षति ॥ ४५ ॥

बहुशत्रुस्तु संत्रस्तः श्वेनमध्ये कपोतवत् ।

येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विपद्यते ॥ ४६ ॥

अकालसैन्ययुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना ।

कौशिकेन हतज्योतिर्निर्दीप इव वायसः ॥ ४७ ॥

10

सत्यधर्मव्यपेतेन संदध्यान्न कदाचन ।

स संधितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ ४८ ॥

अपरमपि कथयामि । संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैर्घाभावाः पाहु-

प्यम् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागो विनि-

पातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च पञ्चाङ्गो मग्नः । सामदानमेददण्डा-

श्चत्वार उपायाः । उत्साहशक्तिर्मग्नशक्तिः प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् ।

एतत्सर्वमालोच्य नित्यं विजिगीषवो भवन्ति महान्तः ।

या हि प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।

सा श्रीर्नातिविदं पश्य चञ्चलापि प्रधावति ॥ ४९ ॥

/ तथा चोक्तम्,—

20

वित्तं यदा यस्य समं विभक्तं

गूढध्वरः संनिभृतश्च मग्नः ।

न चाप्रियं प्राणिषु यो ब्रवीति

स सागरान्तां ण्डिर्नो प्रशान्ति ॥ ५० ॥

किंतु यद्यपि महामग्निगा गृध्रे गाननुपन्यस्तं तथापि तेन राज्ञः 25

मनति मृतमदर्शनं मन्त्रज्यम् । देव ! तदेवं कियताम् । सि-
द्धीन्मन्त्रमहादलो नाम सारसो राजाऽऽन्मित्रं जम्बुद्वीपे द्रोणं जन-
मतः,—

सुगुप्तिनाथाय सुसंज्ञतेन
 5 वनेन वीरो विचरत्सतिम् ।
 संत्रापयेयेन समं सुतप्त-
 सत्तेन संधानमुपैति तप्तः ॥ ५१ ॥

राजा 'श्वमस्तु' इति निगद्य विचित्रनामा चक्रः सुगुप्तेभ्यं दत्त
 सिद्धलक्ष्मीं प्रहितः ।

10 अथ प्रणिधिरागत्योवाच—'देव ! श्रूयतां तत्रत्यमस्तावः
 एवं तत्र गृभेजोक्तम्—'देव ! यन्मेषवर्णस्तत्र चिरमुपितः स वेति
 किं संधियुग्युक्तो हिरण्यगर्भो न वा ?' इति । ततोऽसौ राजा समा-
 ह्वय पृष्टः—'वायस ! कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भः ? । चक्रवाको मग्नी
 वा कीदृशः ? ।' वायस उवाच—'देव ! हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिर-
 15 समो महाशयः; चक्रवाकसमो मग्नी न काप्यवलोक्यते ।'
 राजाह—'अथेवं तदा कथमसौ त्वया वक्षितः ? ।' विहस्य मेषवर्णः
 प्राह—'देव ।

विधासप्रतिपन्नानां वधने का विद्वधता ? ।

अश्मारस्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ? ॥ ५२ ॥

20 गृणु देव ! तेन मग्निनाहं मथमदर्शन एव ज्ञातः । किंतु महा-
 शयोऽसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः । तथा चोक्तम्,—

आन्मीपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनम् ।

स तथा वक्ष्यते पूर्वैर्बाह्मणदृष्टागतो यथा' ॥ ५३ ॥

राजोवाच—'कथमेतन् ? ।' मेषवर्णः कथयति,—

25 [ब्राह्मण-च्छाग-पूर्वप्रयकया ९]

“अस्ति गौतमस्वारथ्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं
 प्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्तब्धे शृत्वा गच्छन् पूर्वप्रयेणावलोकितः ।

तत्रोक्तं पूर्णं यथा च्छायाः केनानुगतौ लभ्यते तदा स्तिमकषो
 भवतीति तत्राद्येभ्य वृक्षप्रयत्ने प्रोक्तान्तरेण तत्र ब्रह्मस्य
 गमनं प्रतीक्ष्य यमि निवृत्ताः । तत्रैतेन पूर्वेण गच्छन् स ब्रह्मो-
 ऽभिहितः—'श्री ब्रह्मन् ! विनितिं कुतः न्यन्तेतेषां ?'
 विनयोक्तु—'यस्य ध्याः विदुः यद्व्यासः ।' जगत्सन्निवेश-
 नेन पूर्वेण त्रयोक्तु । तत्राद्ये ब्रह्मस्य गमनं सूची विषय
 सुदुर्लभस्य पुनः न्यन्ते इत्या दौलभ्यव्यवहितिः । यतः—
 गतिर्येषां तत्रं गच्छति गन्तीतिभिः ।

तन्निर्विघ्नसिद्धयौ भिन्ने विवर्तयत् ॥ ५१ ॥

सत्यं—'यद्योक्तु ।' न प्रयत्नी—

10

[मदीयवदन्ति च्छायाकाक-प्राप्तौ प्रादिकथा १०]

'तन्निर्विघ्नसिद्धयौ मदीयवदो गम सिद्ध । तत्र तेषा-
 रथः सद्यो सद्यो गच्छन्तु । तत्र तेषां शिः यद्युक्तौ ततः
 ततः—'तुमे भवन्तुः सार्थं ततः ।' न यद्युक्तुगच्छन्तु ।
 तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः । तत्राद्येभ्यं सत्यं विवर्तयत् ॥
 इति गम इत्या इति । तत्र त्रयोक्तुगच्छन्तु मदीयवद-
 न्निर्विघ्नसिद्धयौ मदीयवदो गम सिद्ध । तत्र तेषा-
 रथः सद्यो सद्यो गच्छन्तु । तत्र तेषां शिः यद्युक्तौ ततः
 ततः—'तुमे भवन्तुः सार्थं ततः ।' न यद्युक्तुगच्छन्तु ।
 तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः । तत्राद्येभ्यं सत्यं विवर्तयत् ॥

तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः
 तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः
 तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः
 तत्रैतेन त्रियेणै मदीयः ॥ ५१ ॥

21

संघी गृह्यगर्भान् मन्त्रान् । देव । तदेवं कियन्तम् । निद्र-
 द्वीगन्ध महावशो गान् सासगो राजाऽन्मित्रं जन्तुद्वी कोपं जन्तु ।
 माः—

सुगुणिनाभाय सुमन्त्रेण

६ वनेन वीरो निबरुगतिम् ।

गन्तव्येपेन समं सुतम्-

स्येन संशान्तुवेति ततः' ॥ ५१ ॥

राजा 'रथमद्भु' इति निगद्य विचित्रनामा वक्रः सुगुतरेखं दत्त्वा
 गिहन्तरीय महितः ।

१० अथ प्रणिभिसागत्योवाच—'देव ! श्रूयतां तत्रत्यमन्त्रावः ।

एवं तत्र गृभेणोक्तम्—'देव ! यन्नेषवर्गस्तत्र चिरमुपितः स वेत्ति-

किं संधेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो न वा ?' इति । ततोऽसौ राजा सना-

ह्यप्युच्यते—'वायस ! कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भः ? । चक्रगाको मघ्नी

वा कीदृशः ? ।' वायस उवाच—'देव ! हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिर-

१० सनो महाशयः; चक्रगाकसमो मघ्नी न काप्यवलोक्यते ।'

राजा—'वधेनं तदा कथमतौ त्वया वदितः ? ।' विहस्य मेघवर्णः

माह—'देव !

विधासप्रतिपन्नानां वधने का विदग्धता ? ।

अहमास्मि सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ? ॥ ५२ ॥

२० शृणु देव ! तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः । किंतु महा-

शयोऽसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः । तथा चोक्तम्,—

आत्मापम्भेन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यरादिनम् ।

स तथा वदयते धूर्तैर्ब्रह्मण्डलागतो यथा' ॥ ५३ ॥

राजोवाच—'कथमेतत् ? ।' मेघवर्णः कथयति,—

[भाद्रण-च्छाग-धूर्तत्रयकथा ९]

३५ "अस्ति गौतमस्वारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं

प्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्कन्धे धृत्वा गच्छन् धूर्तत्रयेणाकरोत्-

व्याघ्रेणोक्तम्—‘मद्देहेन जीवतु स्वामी ।’ सिंहेनोक्तम्—‘न कदाचिदेवमुचितम् ।’ अथ चित्रफणोऽपि जातविधासत्सथैवात्मदानमाह । ततस्तद्वचनात्तेन व्याघ्रेणासौ कुक्षिं विदार्य व्यापादितः सर्वैर्भक्षितः ।’ अतोऽहं ब्रवीमि—“मतिर्दोलायते सत्यम्” इत्यादि ॥ ततस्तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा स्वमतिभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा 5 ब्राह्मणः स्नात्वा गृहं ययौ । स छागस्तैर्धूर्तेर्नीत्वा भक्षितः ।’ अतोऽहं ब्रवीमि—“आत्मौपम्येन यो वेत्ति” इत्यादि ॥ राजाह—‘भेषवर्ण ! कथं शत्रुमध्ये त्वया चिरमुपितम् ? कथं वा तेषामनुनयः 10 जतः ? ।’ भेषवर्ण उवाच—‘देव ! स्वामिकार्यार्थिना स्वप्रयोजन-शास्त्राद्वा किं न क्रियते ? । पश्य,—

लोको वहति किं राजन् ! न मूर्धा दग्धुमिन्धनम् ? ।

क्षाल्यन्नपि वृक्षाङ्गि नदीवेगो निहन्तति ॥ ६० ॥

तथा चोक्तम्,—

स्कन्धेनापि वहेच्छत्रम् कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।

यया वृद्धेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः ॥ ६१ ॥ 15

राजाह—‘कथमेतत् ? ।’ भेषवर्णः कथयति,—

[मन्दविपारख्यसर्प-मण्डूक-माधवब्राह्मणकथा ११]

“अस्ति जीर्णोद्याने मन्दविपो नाम सर्पः । सोऽतिजीर्णतयाहार-
नप्यन्वेष्टुमक्षमः सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दूरादेव केनचि-
न्मण्डूकेन दृष्टः पृष्टध—‘यिमिति त्वनाहारं नान्विन्दसि ? ।’ सर्पो- 20
ऽवदत्—‘गच्छ भद्र ! मम मन्दभान्पत्य प्रश्नेन किम् ? ।’ ततः
संजातकौतुकः स च भेकः ‘सर्वथा कस्यदाद्’ इत्याह । सर्पो-
ऽप्याह—‘भद्र ! ब्रह्मगुरुवासिनः श्रोत्रियस्य कौण्डिन्यस्य पुत्रो
विगतिपर्यायः सर्वगुणस्तरतो दुर्देवान्मन नृशस्त्रभावाद्दृष्टः । तं
पुत्रं मुसीलनामानं मृतमालोक्य मूर्च्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां”

मघः ममत्प्रोन्मत्तः क्षान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

तुङ्गो मौर्यवरायुक्तः कानुदृश्य न धमेवित् ॥ ५६ ॥

इति संचिन्त्य सर्वे सिद्धान्तिकं जन्मुः । सिद्धान्तोक्तम्—‘आहारः
किञ्चिन्नात्तम् ।’ तैरुक्तम्—‘यत्रापि न प्राप्तं किञ्चित् ।’ सि
५ ह्नोक्तम्—‘कोऽपुना जीवितोपायः ! ।’ काको वदति—‘देव
स्वार्थानाशरपरित्यागात् सर्वनाशोऽयमुपस्थितः ।’ सिद्धान्तोक्तम्—
‘अत्राहारः कः स्वार्थिनः ! । काकः कर्षे कथयति—‘चित्रकर्षः’
इति । सिद्धो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्षो स्पृशति । अभयवाचं दत्त्वा धृतो-
ऽयनस्त्राभिः । तत्कथमेवं संभवति ! । तथा च,—

10

न भूपदानं न सुवर्गदानं

न गोपदानं न तथाऽत्तदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं

सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम् ॥ ५७ ॥

अन्यथा,—

15

सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् ।

तत्फलं लभते सम्यग्भक्षिते शरणागते ॥ ५८ ॥

काको मूत्रे—‘नासौ स्वामिना व्यापादयितव्य । किन्वन्माभिरेव
तथा कर्तव्यं यथासौ स्वदेहदानमर्हति ।’ मित्रमच्छुत्वा तूष्णीं
स्थितः । ततोऽमौ लब्धावकाशः कृष्ट कृत्वा मर्धानादाय मित्र-
२० न्तिकं गतः । अथ काकेनोक्तम्—‘देव ! यत्राऽप्याश्रमे न प्राप्तः ।
अनेकोपवासस्थितः स्वामी । तद्विद्वाना नदीयमामनुपभुञ्जताम् ।
यत,—

स्वामिभूला भवन्त्येव सर्वा प्रकृतयः खडुः ।

समूहेष्वपि वृक्षेषु प्रयत्नः नास्ति नृणाम् ॥ ५९ ॥

25 सिद्धान्तोक्तम्—‘वरं प्राणपान्यागः । न पुनरुद-नं कर्मणः प्रवृ-
त्तिः ।’ जन्मुकेनापि तथाऽक्तम् । नन ‘सिद्धान्तोक्तम्—‘न ५९ ॥’ अतः

भाष्यन्तः कुटने जन्तुः संवन्धान्ननमः मियान् ।
 भावन्तोऽपि निवन्त्यन्ते हृदये शोकशब्दवः ॥ ७२ ॥
 नायमात्मन्संवासी लभ्यते येन केनचित् ।
 अपि श्वेन परीरेण विमुतान्येन केनचित् ॥ ७३ ॥

प्रापि च,-

संयोगो हि द्वियोगस्य संसूचयति संभवम् ।
 अगतिव्रतमणीयस्य जन्ममृत्योर्निवागमम् ॥ ७४ ॥
 व्यापाटरमणीयानां संयोगानां भिर्यः सह ।
 जपध्यानाभिज्ञानानां परिणामोऽनिद्वारणः ॥ ७५ ॥

प्रापि च,-

मज्जन्त न निवर्तन्ते सौभागि गरितां यथा ।
 ज्ञानयुगलाय मर्त्यानां तथा शक्यहनी राधा ॥ ७६ ॥
 सुव्याप्तदपभो यन्तु संसारे मरणागमगः ।
 स द्वियोगाद्यतावन्नाप्युपानां पुत्रि सुव्रते ॥ ७७ ॥
 अथ एव हि ज्ञानान्न साधनः साध्यागमगः ।
 अद्वितीयगतिं तस्य मृत्योर्भाषि भेषजम् ॥ ७८ ॥
 सुकृतायसि धर्माणि साधनितः मरणादिभिः ।
 तस्य साधनेषु धर्माणि ते साधने पादके मतीः ॥ ७९ ॥

संविन्द्य संविन्द्य न सुखददते

१ सु सुखददते विद्वद्वदः ।

सर्वभूतिया इव साधनानां

सर्वे मरणादिभिरुपनिवृत्तः ॥ ८० ॥

सर्वे च साधने मरणादिभिः

सर्वे विद्वद्विः सर्वे विद्वद्विः

सर्वे सुखददते विद्वद्वदः

१ सु सुखददते विद्वद्वदः । २ सु सुखददते

दुर्लभोऽथ । अनन्तरं ब्रह्मपुरवासिनः सर्वे बान्धवांस्तत्रागत्योपरिष्टः ।
तथा चोक्तम्,—

उत्सवे व्यसने युद्धे दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यद्यिष्टति स बान्धवः ॥ ६२ ॥

६ तत्र कपिलो नाम श्वातकोऽवदत्—‘अरे कौण्डिन्य ! मूढोऽसि तेनैवं
विलपसि । शृणु,—

क्रौडीकरोति प्रथमं यथा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तथा शोकस्य कः क्रमः ? ॥ ६३ ॥

७ गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ।

10 वियोगसाक्षिणीं येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥ ६४ ॥

अपरं च,—

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापद्राम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ६५ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

15 आमकुम्भ इवाम्भःस्वो विशीर्णः सन्विभाज्यते ॥ ६६ ॥

आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ।

आघात नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ ६७ ॥

अनित्यं यौवन रूप जीवित द्रव्यसंचयः ।

ऐश्वर्यं मियसंवासो मुञ्चेत्तत्र न पण्डित ॥ ६८ ॥

20 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयाना महोद्भौ ।

समेत्य च व्यपेयाता तद्भङ्गसमागम ॥ ६९ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामार्थित्यं तिष्ठति ।

विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्भङ्गसमागम ॥ ७० ॥

अन्यथा,—

25 पञ्चभिर्निर्मिते देहे पञ्च च पुनर्गते ।

स्वा स्वा मोनिमनुभासे तत्र का परिदेवना ? ॥ ७१ ॥

यावन्तः कुरुते जन्तुः संबन्धान्नसः प्रियात् ।

तावन्तोऽपि निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः ॥ ७२ ॥

नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते येन केनचित् ।

अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ७३ ॥

अपि च,—

संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति संभवम् ।

अनतिक्रमणीयस्य जन्ममृत्योरिवागमम् ॥ ७४ ॥

आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।

अपध्यानामिवाजानां परिणामोऽतिदारुणः ॥ ७५ ॥

अपरं च,—

प्रजन्ति न निवर्तन्ते सोतस्त्रि सरितां यथा ।

आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा ॥ ७६ ॥

सुखास्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।

त वियोगावसानत्वाद्दुःखानां धुरि युज्यते ॥ ७७ ॥

अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।

यद्वियोगासिद्धस्य मनसो नास्ति नेपजम् ॥ ७८ ॥

सुश्रुतान्यपि कर्माणि राजभिः नगरादिभिः ।

अथ तान्नेव कर्माणि ते चापि प्रलयं गताः ॥ ७९ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तमुप्रदष्टं

मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

दर्शामुनिजा इव वर्मवन्धाः

गर्भे प्रयत्नाः सिद्धिर्वाभरन्ति ॥ ८० ॥

यामेव रात्रिं प्रयत्नादुपैति

गर्भे विद्यायां नारदरहोषः ।

इतः प्रसूत्याम्यति उमराजः

त प्रत्यं शुकान्तोपमेति ॥ ८१ ॥

-8

10

15

20

22

यतः संसारं विचारय । शोकोऽयमज्ञानस्य प्रपद्यः । पश्य-
अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्यु बर्षतामभवाति किम् ॥ ८२ ॥

तदत्रात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चा परिहर । यतः,—

६ अक्लाण्डपातजातानां पात्राणां मर्मभेदिनाम् ।

गादशोकप्रहाराणामचिन्तैः महौषधी' ॥ ८३ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उवाचाग्रसीत्—'तद-
लमिदानीं गृह्णनरकवासेन । वनमेव गच्छामि ।' करिडः पुनराह—

'वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पद्मेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

१०

अकुत्सिते फर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं सपोवनम् ॥ ८४ ॥

यतः,—

दुःसितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्रापि रतः ।

१५ रामः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ८५ ॥

उक्तं च,—

वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।

वाङ्मत्ययचनाभोय दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ८६ ॥

तथा हि,—

२० अन्नात् नदी मयमपुण्यताया

संशयः कः शोचन्ता इव ज्ञे

तत्र नरकं कुरु तदुत्तरम्

तत्र नरकं कुरु तदुत्तरम्

२५ अन्नात् नदी मयमपुण्यताया

संशयः कः शोचन्ता इव ज्ञे

तत्र नरकं कुरु तदुत्तरम्

यतः,—

दुःस्रमेवास्ति न सुखं यस्माच्चतुपलक्ष्यते ।

दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ८९ ॥

कौण्डिन्यो ब्रूते—‘एवमेव ।’ ततोऽहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शप्तः—
 “धृदधारम्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि” इति । कपिलो ब्रूते— 5
 संप्रत्युपदेशासहिष्णुर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु,—

सद्भिः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्स्यक्तुं न शक्यते ।

स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां सद्भो हि भेषजम् ॥ ९० ॥

अन्यच्च,—

कामः सर्वात्मना हेयः स चेद्दातुं न शक्यते ।

10

स्वभायां प्रति कर्तव्यः सैव तस्य हि भेषजम् ॥ ९१ ॥

एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्यः कपिलोपदेशामृतप्रशान्तशोकानलो यथाविधि
 दण्डग्रहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणशापान्मण्डूकान् बोद्धुमत्र तिष्ठामि ।
 अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जालपादनामोऽग्रे तत्कवि-
 तम् । ततोऽसावागत्य मण्डूकनाथस्तस्य सर्पस्य पृष्ठमात्तवान् । स च 15
 सर्पस्यं पृष्ठे कृत्वा चित्रपदक्रमं वभ्राम । परेषुश्चलितुमसमर्थं तं मण्डूक-
 नाथोऽवदत्—‘किमय भवान्मन्दगतिः ? ।’ सर्पो ब्रूते—‘देव ! जाहार-
 विरहादसमर्थोऽस्मि ।’ मण्डूकनाथोऽवदत्—‘अस्मदाज्ञया मण्डूकान्
 भक्षय ।’ ततः ‘गृहीतोऽयं मत्प्राप्तमात्रं हन्युक्त्वा क्रमशः मण्डूकान् स्वादि-
 तवान् । अतः निमण्डूकं मया विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन स्वदिनः ।’ 20
 अतोऽहं ब्रूमि—‘सकलधर्मेषु ब्रह्मण्युक्तं । इत्यदि । देव । त्विदं
 पुण्यवृत्तमन्यत्र कथयन् । मण्डूकं मण्डूकोऽयं विदुः । तेन । मण्डूकना-
 थस्य मे ममि । शोकात्तव—कोऽहं मण्डूकोऽसि । त्वं मण्डूकनाथ-
 दयमन्मभित्तनो यदस्मात् । तव उच्यते नव स्तान् । ते उच्यते ३०

अतः संसारं विचारय । शोकोऽयमज्ञानस्य प्रपञ्चः । पर्य-

अज्ञानं कारणं न स्वाद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्षतामपयाति किम् ? ॥ ८२ ॥

तदनात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चा परिहर । यतः—

० अकाण्डपातजातानां पात्राणां मर्मभेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधीं ॥ ८३ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उत्थायाप्रसीत्—'तद-
लमिदानीं गृह्नन् रकवासेन । वनेषु गच्छामि ।' कपिलः पुनराह—

'वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

१० गृहेऽपि पथेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८४ ॥

यतः,—

दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

१५ समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ८५ ॥

उक्तं च,—

वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।

वापसत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ८६ ॥

तथा हि,—

२० आत्मा नदी मयमपुण्यतीर्था

मन्योश्चा शीघ्रतया दवोऽधी ।

तत्रानिरेकं कुरु पापद्वयम् ।

न वीर्यं न शूर्यं न शक्तिम् ॥ ८७ ॥

विशेषतश्च—

२. मयमपुण्यतीर्था इति शब्दो यत्र मयः शब्दः ।

मयः शब्दो यत्र मयः शब्दः । यत्र शब्दः । यत्र शब्दः ।

यतः,-

दुःखमेवान्नि न सुखं यत्त्वाचदुपलक्ष्यते ।
दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ८९ ॥

कौण्टिन्यो मूत्रे-‘एवमेव ।’ ततोऽहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शप्तः-
‘यदधारम्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि’ इति । कपिलो ब्रूते- ४
संमत्सुपदेनासहिष्णुर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु,-

सहः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्वक्तुं न शक्यते ।
स सतिः सह कर्तव्यः सतां सन्नो हि भेषजम् ॥ ९० ॥

अन्वयः,-

धामः सर्वात्मना हेयः स चेद्वातुं न शक्यते । 10
सभायां प्रति कर्तव्यः सैव तस्य हि भेषजम् ॥ ९१ ॥

पुनश्चुन्या स कौण्टिन्यः कपिलोपदेनामृतप्रधानतशोकानलो यथाविधि
वष्टमहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणगापान्मण्डूकान् योद्दुमत्र तिष्ठानि ।
अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्या मण्डूकनाशस्य जालपादनातोऽग्रे तत्कवि-
सम् । ततोऽगावागत्य मण्डूकनाशस्य सर्पस्य पृष्ठमारुहयान् । स च 15
सर्पस्य पृष्ठे कृत्वा विप्रसदभयं बभूव । परेषुश्चलितुमन्मथं तं मण्डूक-
नाशोऽपदत्-‘विमद भवान्मन्दगति ! । सर्पो मूत्रे-‘देव ! आहार-
विरहादगतमर्थोऽस्मि ।’ मण्डूकनाशोऽपदत्-‘असाहाय्या मण्डूकान्
मलय ।’ सः ‘शु(री)रोऽयं महाप्रसाद’ इत्युवाच । क्रमशो मण्डूकान् खादि-
तवान् । एतौ निर्गच्छुः एते विलोपस्य मण्डूकनाशोऽपि तेन कण्ठितः ।” 20
... ..
... ..
... ..

अतः संसारं विचारय । शोकोऽवमजानस्य प्रपद्यः । पश्य-
अज्ञानं कारणं न स्वाद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्यु वर्धतामपयाति किम् ? ॥ ८२ ॥

सदत्रात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चा परिहर । यतः—

6 अकाण्डपातजातानां पात्राणां मर्मभेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहारांगामचिन्तैर महौषधी' ॥ ८३ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उवाचात्रगीत्—'तर-
लमिदानीं गृह्णतकवासेन । वनमेव गच्छामि ।' कपिलः पुनराह—

'वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

10 गृहेऽपि पद्मेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८४ ॥

यतः,—

दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

25 रामः सर्वेषु भूतेषु न किञ्चन धर्मकारणम् ॥ ८५ ॥

उक्तं च,—

वृषयर्थं भोजनं येषां गतानार्थं च मैथुनम् ।

वाषमत्यववनाथीषु दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ८६ ॥

तथा हि,—

30 आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था

सत्यो रक्षा नीलवदा बयोर्विः ।

तत्राभिप्रेक्षं कुरु पाण्डुपुत्र ।

न कारिष्या शुष्यन्ति चान्नशमा ॥ ८७ ॥

शिवोपनिषद्,—

35 अन्वमृग्युत्तमस्यार्थं शोकात्प्रवृत्तस्य ।

सुमार्त्तमिदमुत्तमस्य शोकात्प्रवृत्तस्य ॥ ८८ ॥

यतः,-

दुःखमेवास्ति न सुखं यन्नाचदुपलक्ष्यते ।

दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ८९ ॥

कौण्डिन्यो मृते-‘एवमेव ।’ ततोऽहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शप्तः-
 “यदधारम्य मण्डूकानां बाहूनां नविष्यसि” इति । क्वणिलो मृते- 5
 संमन्त्रुषदेसात्तरिप्युर्भवान् । शोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु,-

सद्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्पुं न शक्यते ।

स सद्भिः सद् फलव्यः सतां सद्गो हि नेपजन् ॥ ९० ॥

सन्ध्या,-

ज्ञानः सर्वात्मना ह्येव स चेद्दातुं न शक्यते ।

10

सन्ध्या प्रति फलव्यः सैव तस्य हि नेपजन् ॥ ९१ ॥

एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्यः क्वणिलोपदेसागृत्तमन्तशोकानलो यथाविधि
 वपुःप्रदहं हृतवान् । अतो ब्राह्मणस्यापान्मण्डूकान् बोधुमत्र तिष्ठामि ।
 अनन्तरं तेन मन्त्रुषेण गत्या मण्डूकनाथस्य जालसादनशोऽप्ये सत्कवि-
 तम् । ततोऽज्ञादागत्य मण्डूकनाथस्य सर्पस्य घृष्टमाकृष्टवान् । स च 15
 सर्पस्यं घृष्टे कृत्वा विप्रप्रदक्षानं पञ्चम । परेषु धारितुमनमर्थं तं मण्डूक-
 नाथोऽपदम्-‘सिमप भक्तमन्दमति ! ।’ सर्पो हूत-‘देद ! जात-
 धिरादत्तमर्थोऽस्मि ।’ मण्डूकनाथोऽपदम्-‘अस्तदात्मा मन्त्रुषान्
 भक्तम् ।’ ततः ‘श्रीनोऽप्ये शराममाह’ हस्तुवया कनरो मन्त्रुषान् सति-
 तवान् । सने निर्मण्डूकं सतो विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन सद्भिः ।” 20
 अतोऽहं सद्भिः-‘सन्ध्यापि दत्तव्यम्’ इत्यादि ॥ ‘देव ! मन्त्रिदानीं
 पुनः हृष्टमनस्य भवन् । सर्वथा सपेयोऽहं तिरस्कारो गत्वा कर्षयन्त-
 मिति मे मतिः ।’ ततोऽप्य-‘कोऽहं मन्त्रो विप्राः ! सतो विलोक्य-
 दपुःप्रदहन्तो हृष्टमनेवन् इति

विदीयतश्चायं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मन्त्री च । शत्रुमेतन्मया पूर्णं
मेघनगैरननाकृत्युतकार्यसंदर्शनाच्च । यतः,—

कर्मानुमेताः सर्वत्र परोक्षगुणवृष्यः ।

तन्मात् परोक्षवृषीणां फलैः कर्मानुमान्यते ॥ १०१ ॥

० राजाह—‘अन्वमुत्तरोत्तरं । यथाभिप्रेतननुष्ठीयताम् ।’ एतन्व-
दिग्ना गृध्रो महामन्त्री ‘तत्र यथाहं कर्तव्यम्’ इत्युक्त्वा दुर्गा-
म्यन्तरं चरति । तत्र प्रणिधि यकेनागत्य राज्ञो हिरन्मग्नस्य
निरेदितम्—‘देव ! सर्वं कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽन्नत्सनीननागच्छत् ।
राजहंसो मृते—‘मन्त्रिन् ! पुनः संरन्धिना केनविदवागन्तव्यम् ।’
१० सप्रेज्ञो विहस्ताह—‘देव ! न शक्याम्यदमेतत् । दतोऽसौ महाशयो
दूरदर्शी । अथवा स्वित्तिरियं मन्दमतीनाम् । कदाचिच्छट्टैव न
क्रियते, कदाचित्मर्षश्च शशा । तथा हि,—

सामि बहुशाराच्छाने शशात्परिवर्धित-

कुमुदविट्पान्वेषी हंसो निशास्त्रविचक्षणः ।

१५ न ददाति पुनश्चाराशङ्की दिवापि सिन्नोत्पलं

कुहकचक्रितो शोकः सत्येऽप्यपापमपेक्षते ॥ १०२ ॥

दुर्जनदूषितमनसः सुवनेष्वपि नास्ति विधासः ।

वालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ १०३ ॥

तदेव ! यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिमामन्त्री सुसज्जीक्रिय-
ताम् ।’ तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गाद्वाराश्रकवाकेणोपगम्य
सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने चोपविष्टः । चक्रवाक
उवाच—‘युष्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छयोपमुज्यतामिदं राज्यम् ।’
राजहंसो मृते—‘एवमेव ।’ दूरदर्शी कथयति—‘एवमेवैतत् ।
किंत्विदानीं बहुमपञ्चवचनं निष्प्रयोजनम् । यतः,—

लुब्धमर्थेन गृहीयात् स्रब्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं छन्दानुरोधेन याथानय्येन पण्डितम् ॥ १०४ ॥

अन्यथा,—

सद्भावेन हरेन्मित्रं संग्रमेण तु बान्धवान् ।

स्त्री-भृत्यौ दानमानाम्यां दाक्षिण्येनेतराज्जनान् ॥ १०५ ॥

तदिदानीं संधाय गम्यताम् । महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा ।' चक्रवाको
 मृते—'यथा संधानं कार्यं तदप्युच्यताम् ।' राजहंसो मृते—'कति प्रकाराः
 संधीनां संभवन्ति? ।' गृध्रो मृते—'कथयामि, श्रूयताम्;—

वलीयसाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।

आपन्नः संधिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम् ॥ १०६ ॥

कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ १०७ ॥

अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः ।

परिक्रयस्तथोच्छ्रान्तस्तथा च परभूषणः ॥ १०८ ॥

स्कन्धोपनेयः संधिश्च पोटशैते प्रकीर्तिताः ।

इति पोटशकं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १०९ ॥

कपालसंधिविज्ञेयः केवलं समसंधितः ।

संप्रदानाद्दपति य उपहारः स उच्यते ॥ ११० ॥

संतानसंधिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।

सद्भिस्तु संगतः संधिमैत्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ १११ ॥

यापदायुःप्रमाणस्तु स्नानार्थमयोजनः ।

संपत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्दो न भिद्यते ॥ ११२ ॥

संगतः संधिरेदायं प्रकृतत्वात् सुवर्णवत् ।

सभान्तैः संधिकुर्मलैः काष्ठनः स उदाहृतः ॥ ११३ ॥

आत्मकार्यस्य सिद्धिं तु सद्गुरुर्य क्रियेत यः ।

स उपन्यासवृत्तैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ११४ ॥

मन्त्रान्तेष्वन पूर्वं मन्त्रेषु वारिष्यति ।

इति च संधिः संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११५ ॥

विशेषतश्चायं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मन्त्री च । शास्त्रमेतन्मया पूर्णं
मेधवर्णयन्नास्य कृतकार्यमदर्शनात् ॥ यतः,—

कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।

तस्मात् परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्मानुमान्यते ॥ १०१ ॥

० राजाह—‘अन्वमुत्तरोत्तरेण । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयन्तान् ।’ एतन्मन्त्र-
मिता गृध्रो महामन्त्री ‘तत्र यथाहं कर्तव्यम्’ इत्युक्त्वा दुर्गा-
भ्यन्तरं चरन्निव । ततः प्रणिधि बरेणागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य
निषेदितम्—‘देव ! मधि कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽस्तस्मिन्पनागच्छन् ।
राजहंसो मृते—‘मन्त्रिन् ! पुनः संवन्धिना केनचिद्ब्राह्मणतन्त्रम् ।’
10 सर्वज्ञो विश्वाह—‘देव ! न शङ्काम्पदमेतत् । यतोऽसौ महासायुः
दूरदर्शी । अथवा स्तिरिष्यं मन्दमतीनाम् । कदाचिच्छङ्कितं न
क्रियते, कदाचित्सर्वत्र शङ्का । तथा हि,—

सरसि बहुशस्त्राच्छाये क्षणात्परिवर्धितः

कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशास्त्रविचक्षणः ।

15 न ददाति पुनश्चाराशङ्की दिवापि सितोत्पलं

कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेशते ॥ १०२ ॥

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विधासः ।

बालः पायसदग्धो दग्ध्यपि फूंकृत्य भक्षयति ॥ १०३ ॥

तदेव ! यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुसज्जीक्रिय-
20 ताम् ।’ तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गाद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्य
सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने चोपविष्टः । चक्रवाक
उवाच—‘युष्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छयोपमुज्यतामिदं राज्यम् ।’
राजहंसो मृते—‘एवमेव ।’ दूरदर्शी कथयति—‘एवमेवैतत् ।
किंत्विदानीं बहुपपद्यवचनं निष्प्रयोजनम् । यतः,—

23 लुब्धमर्धेन गृहीयात् सलब्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं छन्दानुरोधेन याथातथ्येन पण्डितम् ॥ १०४ ॥

आधिव्याधिपरीतापादद्य श्वो वा विनाशिने ।

को हि नाम शरीराय धर्मपितं समाचरेत् ॥ १२८ ॥

जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।

तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १२९ ॥

मृगतृष्णासनं वीक्ष्य संसारं क्षणभङ्गुरम् ।

सज्जनैः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३० ॥

तम्मम संगतेन तदेव क्रियताम् । यतः,—

अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुल्या कृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्भि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३१ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरःसरयोरप्यनयोर्भूपालयोः काञ्चनाभिधान-10
संधिर्विधीयताम् ।' सर्वज्ञो ऋते—'एवमस्तु ।' ततो राजहंसेन
राज्ञा यन्मालंकारोपहारैः स मग्नी दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमना-
श्वक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य संनिधानं गतः । तत्र चित्रवर्णेन
राज्ञा सर्वज्ञो गृभ्रयचनाद्वलुमानदानपुरःसरं संभाषितस्तथाविधं संधि
स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितः । दूरदर्शी ऋते—'देव ! सिद्धं 15
नः समीहितम् । इदानीं स्वस्थानमेव विन्ध्याचलं व्यावृत्य प्रतिगम्य-
ताम् । अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोभिलषितं फलं प्राप्नुवन्ति ।

विष्णुशर्मणोक्तम्—'अपरं किं फययामि ! फय्यताम् ।' राज-
पुत्रा उचुः—'तव प्रसादाद्राग्यव्यवहारार्हं ज्ञातम् । ततः मुखिनो
भूता वयम् ।'

20

विष्णुशर्मोक्तम्—'वयस्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु,—

संधिः सर्वमरीभुजां विजयिनामस्तु प्रमोदः सदा

सन्तः सन्तु निरापदः सुहृदिनां कीर्तिधिरं वर्धताम् ।

नीतिर्नारविलसिनीय सततं यशःस्थले संस्थिता

वयसं सुमन्तु मद्रिणान्तरदृश्यान्महानुत्तवः ॥ १३२ ॥ 25

उपहारं करोष्यस्य गणात्नेन करिष्यति ।

अथं नाथी पथीकारो राजसुपीतपोगिन ॥ ११६ ॥

पुत्रार्थं सम्पत्तिरित्वा किंवा मय हि मय्यति ।

सुगृहीतपमातस्यु म य संयोग उत्पत्ते ॥ ११७ ॥

३ आत्परोमोभ्युर्ध्वस्यु मयर्थः साध्यवामिनि ।

वधिन् पणस्यु किमो म संधिः पुरुषान्तरः ॥ ११८ ॥

एवमेतन् मदीसोऽर्थः संवसाध्यमरणाविति ।

मय शसु पय कुमन्त् सोऽव्यष्टपुणः स्मृतः ॥ ११९ ॥

मय मूषोक्तदेनेन पणेन सिग्धार्थः ।

१० संधीपतो संधिविधिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥ १२० ॥

समैन्वेन तु संधाननामादिष्ट उदाहृतः ।

किमते पाणरशार्थं सर्वदागादुपमवः ॥ १२१ ॥

कोशारोनाथकोशोदोग सर्वकोशेन वा पुन ।

सिष्टस्य धर्तिरशार्थं परिक्रय उदाहृत ॥ १२२ ॥

१५ भुसा माध्वर्नाना तु दानानुष्ठित्त इत्यने ।

भूषुत्थकृतदानेन मर्षेण परमूषण ॥ १२३ ॥

पाराच्छत फल यत्र प्रातस्कन्धेन दामते ।

मन्धोपनेय न प्राहु संधि संधिविचक्षणा ॥ १२४ ॥

परमूषोपकारस्यु मैत्री संधिभक्त्या ।

२० उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारथोऽसंधयः ॥ १२५ ॥

एक एवोपहारस्यु संधिरेव मतो मय ।

उपहारविभेदास्यु सर्व मैत्रिविवाजना ॥ १२६ ॥

अभिद्योक्ता नदीयम्व्यादृच्छन्वा न निवतते ।

उपहाराइते तस्मात् संधिरन्यो न विद्यते ॥ १२७ ॥

२३ राजाह—'भवन्तो महान्त पण्डिताश्च । तत्रसम्माक यथाकार्यमुपदिश्य-
ताम् ।' मधी श्रूते—'आ ।' किमेवमुच्यते ।

आधिच्याधिपरीतापादय श्रो वा विनाशिते ।
 क्रो हि नाम शरीराय धर्मापेत्तं समाचरेत् ॥ १२८ ॥
 जलान्तघन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शयत्कल्याणनाचरेत् ॥ १२९ ॥
 मृगतृणासनं दीक्ष्य संसारं क्षणमद्भुतम् ।
 सज्जनः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३० ॥

८

सम्पन्न संगतेन तदेव श्रित्यताम् । यतः,—

अधमेधमहस्ताणि सत्यं च तुल्या कृतम् ।
 अधमेधमहस्तादि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३१ ॥

सतः सत्याभिधानरिच्यपुरःसरद्वोरप्यनयोर्भूपालयोः फासनाभिधान-10
 संधिर्दिधीयताम् । सर्वज्ञो भूते-‘णवमन्तु ।’ ततो राजहंसेन
 राजा यमलंबकानेपहारैः स मग्नी दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमना-
 श्वक्रदाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरग्य संनिधानं गतः । तत्र चित्रचर्णेन
 राजा सर्वज्ञो मृधयचनाः ह्युमानदानपुरःसरं संभाषितस्तथाविधं संधि
 स्वीकृत्य राजहंसेनगीपं मन्वापितः । दूरदर्शी भूते-‘देव ! तिस्रं 15
 नः कर्माहितम् । एतानी मन्वानगमेव दिग्भ्याचलं व्याहृत्य प्रतिगम्य-
 न्ताम् । अथ तरे कालमात्रं प्राप्य मलोभिलनिर्भं फालं माहृत्यलिति ।

दिष्णुसर्गपौषात्-‘अपरं किं कथयामि ! कथयताम् ।’ राज-
 पुत्र उचुः-‘एव प्रतापशान्दान्यवशतः ज्ञानम् । ततः सुम्बितो
 धृता एवम् ।’

२३

दिष्णुसर्गपौषात्-‘अथमेधं कथयामि मन्वापितं,—

संधिः सर्वज्ञो भूते दिग्भिरगम्यु मतोः सदा
 राजा उचुः तिस्रं एव कृतं कर्माहितं कथयताम् ।
 संधिर्दिधीयतामिति राज्ञो मयूरग्य संनिधानं गतः
 कथं एवम् संधिः कथयताम् ॥ १३२ ॥

१३५

अन्यथास्तु,—

प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्चन्द्रमौलिः स याव-

घावहृक्ष्मीर्भुरारेर्जलद् इव तडिन्मानसे विस्फुरन्तम् ।

यावत्सर्पाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-

स्त्रावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोऽयं कथानाम् ॥ १३३ ॥

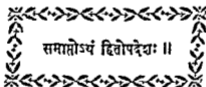
अपरं च,—

श्रीमान्धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्नाण्डलिको रिपून् ।

येनायं संग्रहो यत्नाल्लेखयित्वा प्रचारितः ॥ १३४ ॥

इति द्वितीयोपदेशे संधिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

सिद्धिदा श्री गंगा - श्री गंगे

हितोपदेशाप्रयोगतविषयाणामनुक्रमः ।

मिश्रलाभे श्लो०

मिश्रलाभे श्लो०

प्रस्ताविका

संगणकाचारणम्	१
हितोपदेशस्य प्रयोगा	२
विद्यायाः प्रयोगा	३
शास्त्रस्य प्रयोगसम्	४-७
वीर्यस्य अथ-प्रभुवादिनिन्दा	११
सुपुत्रस्य निन्दा	१३-२४
संयातसुतासि पद	१७
धर्मधर्मिणा	२५-२६
द्वन्द्वस्य साधनस्यम्	२८-३०, ३३-३४, ४१
पत्नीस्य प्रयोगा	३०-३१, ३५-३६
द्वन्द्वस्य प्रयोगा	३४
सार्थस्य प्रयोगा	४१-४७

मिश्रलाभः १

धर्मिणापी साध्याः	८
दानस्य स्वयत्कृतम्	११, १६
भूतदया	१९-१४
विष्णोः कृतकम्	१४, १७
सर्वसाधकयोग्यं स्वयम्	१७
द्विकारीः स्वर्गीः	१९, २०
सर्वसाधकस्य अथवापरिष्ठा	२०
सुसुप्तस्य स्वयत्कृतम्	२३
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	२५
सौभाग्यस्य	२६-२७
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	२९
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३१
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३३
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३४
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३५-३६
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३७
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३८
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	३९
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४०
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४१
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४२
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४३
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४४
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४५
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४६
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	४७

शरीर-गुणयोरन्तरम्	४९
मित्रस्य स्वयत्कृतम्	५३
समानेन सम्या मीनिः	५४
अपरिस्मितस्य स्वयत्कृतम्	५६
जातिमात्रेणानादरे निन्दा	५८
अतिधियास्वारः	५९-६३
सर्गागामिनो कृतकम्	६४
धर्मसाधनस्यम्	६५
सर्वभरणे पापकरणनिन्दा	६८
अविद्वन्धीरसि पण्डितः	६९
मित्रमित्रयोर्व्यवहारो ज्ञानम्	७१
मित्र-शून्य-भाष्या-बाधन परीक्षा	७२
आत्मकृतकम्	७३
विषयस्य स्वयत्कृतम्	७४
सुमित्रस्योः स्वयत्कृतम्	७५-७७
शुभस्य स्वयत्कृतम्	७८
विशामघातिनां निन्दा	८१
सुजननिन्दा	८२
गुण्य-पापकृतपरिणतिगमयः	८३
स्वयत्कृतम्	८५-८६
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	८७
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	८८
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	८९
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९०
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९१
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९२
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९३
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९४
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९५
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९६
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९७
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९८
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	९९
सौभाग्यस्य स्वयत्कृतम्	१००

अन्यथास्तु,—

प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्चन्द्रमौलिः स याव-
घावहृक्ष्मीर्मुखरेर्बलद इव तडिन्मानसे विस्फुरन्ती ।

यावत्सर्गाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-

स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोऽयं कथानाम् ॥ १३३ ॥

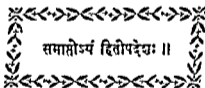
अपरं च,—

श्रीमान्बलचन्द्रोऽसौ जीयान्माण्डलिको रिपूत् ।

येनायं संग्रहो यत्नालेखयित्वा प्रचारितः ॥ १३४ ॥

इति हितोपदेशे संधिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

सिद्धिना भेन अंश — सिद्धिना

समाप्तोऽयं हितोपदेशः ॥

मित्रलाभे श्लो०

सुहृद्भेदे श्लो०

दारिद्र्यनिन्दा	१३२
पामानिन्दा	१३६
पुरुषविडम्बना	१४०
जीवनं मरणं, मरणमेव जीवनं	१४१
अतिलोभनिन्दा	१४२
असंतोषनिन्दा	१४३
नैराश्यनिन्दा	१४६
पुरुषजीवनप्रशंसा	१४७-१४९
धर्म-सुख-छेदादि निर्णयः	१५३
पुरुरस्य महोस्त्यागः	१५३
पाराधीनत्वनिन्दा	१५३
दरिद्रजीवितनिन्दा	१५३
संसारवृक्षस्य फलद्वयम्	१५४
धर्माभरणप्रशंसा	१५५
दाणप्रशंसा	१५६
दृषणस्य निन्दा	१५९-१६०
संसारे दुर्लभवस्तुनि	१६३
शत्रुनिमित्तानि	१६५
धनवतां धननिर्णयः	१६९
उद्योगिपुरुषप्रशंसा	१६९
स्थानभ्युत्थिनिन्दा	१७४
सुप्तदुःखबोर्माणः	१७७
कल्प्या वसतिः	१७८
वीरपुरुषप्रशंसा	१७९
धनिनोऽपि अकनेमिऋतम्	१७९
पावग्मर्वादभागिवस्तुनि	१८१
जीवितभीधरापत्तम्	१८२
दुःखनिन्दा	१८४
शुभ्याश्वागरस्तुतिः	१८८-१९०
दायुः प्रशंसा	१९३
सुजनप्रशंसा	१९४
मित्रानि चतुर्विधानि	१९५
मित्रप्रशंसा	१९६
शीकटाशा वैश्वभ्युत्थिताः	१९८
शीर्षा दोषाः	१९९
पतिप्रणालक्षणम्	२००-१
मृतप्रशंसा	२०५
दुःखेऽप्यदुःखप्रसक्तिः	२०८

उत्पन्नस्वावश्यं विनाशः	२१२
मित्रप्रशंसा	२१०-२१४
मिश्रितकार्ये दार्ढ्यम्	२१५

सुहृद्भेदे २

सुतनिन्दा	२
दृष्य-बल-शास्त्र-साफल्यम्	९
उद्यमस्य प्रशंसा	१३-१५
आयुषो बलरररम्	१६-१८
सेवावृत्तिनिन्दा	२०-२०
सेवायाः प्रशंसा	२८-३५
स्वामि-सेवकयोर्निन्दा	३३
परस्पर्ये जीवितायाः फलम्	३३-४४
मूर्खस्य निन्दा	४५-५२
कर्मणः प्रशंसनम्	४६-५०
पवित्रस्य लक्षणम्	५१-६२
सेवाया नीतिः	५६
राजपरिवारे योग्याः	५७
कायुष्यलक्षणम्	५८
राजादिनां निष्पन्नसतिफलम्	५९-६०
श्रेष्ठितलक्षणम्	६१
विरक्तलक्षणम्	६३
अकालोपदेशनिन्दा	६३
मनागतोऽपि राजकार्ये कुपायः	६४
गुणप्रशंसा	६५
मृतस्वापि शूनाद्यावश्यं दृश्यम्	६६
कायः कायो मणिर्गतिः	६८
वरस्योऽप्याहृतीनम्	६९
शुभ्यामरणार्थिनां योग्यत्वानम्	७१
अवज्ञानिन्दा	७७-७८
भार-प्राप्ती स्वीयास्तपरीक्षा	८०
हीना अपि दःप्रयो घान्ताः	८४
शस्त्रं विना शत्रुः	८५
कुश्रिप्रशंसा	८६, १९९
शेषकप्रशंसा	९०-९३
शोभादूषणम्	९४
अतीत्यनिन्दा	९५
मित्रअपि वोरविद्यारे क्षात्रीः	९६

सुदनेदे श्री०

विग्रहे श्री०

विरसेवविग्रहा	१८
मछिणो विग्रहा	१००
भानामहद्वय सुतोऽपि दृष्टयः	१०७
अद्वैतसिद्धिनिर्णयः	१०८
१. बनेष्वम्	१०९
सुतोदीना जनपूजाजायम्	११२
अतिपेक्षणी प्रयोगा	११३
मदाभ्यासाभ्यासः ददाद्वयः	११५
विषो यामसुक्ष्मः	११८
उपायप्रयोगा	१२०
साक्षात्साधनप्रयोगानि	१२०-१२८
सुखादुःखो वाप्या	१२९
विषयसुखप्रयोगा	१३१-१३३, १३५
राजसिद्धिप्रयोगा	१३४
अद्वैतसिद्धय साद्वैतम्	१३५
साधनेद्वय सुखद्वयः	१३६
सुद्वैतसिद्धिप्रयोगा	१४०-१४१
साधनविद्या	१४२
अद्वैतसिद्धये विद्या	१४३
अद्वैतसिद्धय	१४५
दुःखोदीर्घसुखसुखम्	१५१
साधनेव विद्या	१५२
साधनेविषय हीवायणम्	१५३
अद्वैत साधनविद्या	
साधनसिद्धये सुखे साधनम्	१५३
साधने साधनविद्या	१५४
अद्वैतसाधने साधनविद्या	१५५
साधने साधनविद्या	१५६
साधने साधनविद्या	१५७
साधने साधनविद्या	१५८
साधने साधनविद्या	१५९
साधने साधनविद्या	१६०
साधने साधनविद्या	१६१
साधने साधनविद्या	१६२
साधने साधनविद्या	१६३
साधने साधनविद्या	१६४
साधने साधनविद्या	१६५
साधने साधनविद्या	१६६
साधने साधनविद्या	१६७
साधने साधनविद्या	१६८
साधने साधनविद्या	१६९
साधने साधनविद्या	१७०
साधने साधनविद्या	१७१
साधने साधनविद्या	१७२
साधने साधनविद्या	१७३
साधने साधनविद्या	१७४
साधने साधनविद्या	१७५
साधने साधनविद्या	१७६
साधने साधनविद्या	१७७
साधने साधनविद्या	१७८
साधने साधनविद्या	१७९
साधने साधनविद्या	१८०

विग्रहः ३

सुदनेदे श्री०	२-३
सुखेण उक्तं विद्या च	४-५
पराप्रमत्तसंज्ञा	७-८
महाद्वैतसिद्धयम्	१०-११
सज्जनस्य-सुद-सुजनस्यम्	१४
मछिणसिद्धयम्	१७-१८
सुखसिद्धयम्	१९
सुजनस्य-सुखसिद्धयम्	२०, २२
विषयसिद्धयं सुजनस्यचरं भयंकरं	२३
पतिप्रयोगसिद्धयम्	२७, २८
सुखसिद्धयम्	३१
साधनसिद्धयम्	३४
साधनसिद्धयप्रयोगा	३५, ३५-३६
सुखसिद्धयम्	३९
साधन-साधनेः साधनेर्विद्याकरणम्	४०
सुखे विद्यास्य साधने	४१
साधनसिद्धयम्	४२
साधनसिद्धयम्	४४
साधनसिद्धयम्	४५
साधनसिद्धयम्	४६
साधनसिद्धयम्	४७
साधनसिद्धयम्	४८
साधनसिद्धयम्	४९
साधनसिद्धयम्	५०
साधनसिद्धयम्	५१
साधनसिद्धयम्	५२
साधनसिद्धयम्	५३
साधनसिद्धयम्	५४
साधनसिद्धयम्	५५
साधनसिद्धयम्	५६
साधनसिद्धयम्	५७
साधनसिद्धयम्	५८
साधनसिद्धयम्	५९
साधनसिद्धयम्	६०
साधनसिद्धयम्	६१
साधनसिद्धयम्	६२
साधनसिद्धयम्	६३
साधनसिद्धयम्	६४
साधनसिद्धयम्	६५
साधनसिद्धयम्	६६
साधनसिद्धयम्	६७
साधनसिद्धयम्	६८
साधनसिद्धयम्	६९
साधनसिद्धयम्	७०

हितोपदेशगतश्लोकानुक्रमणिका ।

अ.	पृ०	श्लो०	अनुचितकार्यारम्भः	पृ०	श्लो०
अकस्माद्युवती वृद्धे	२६	१०९	अनेकचित्रमन्त्रस्तु	१२०	४१
अपाङ्गपातजातानां	१२८	८३	अनेकयुद्धविजयी	११९	२९
अफालसहमल्लत्पं	१०८	१३७	अनेकसंशयोच्छेदि	२	१०
अफालसैन्ययुक्तस्तु	१२१	४७	अन्तर्दुष्टः क्षनायुक्तः	६२	१०१
अहोहिभावमज्ञात्वा	७३	१४९	अन्यथैव हि सौहार्दं	२४	१००
अचिन्तितानि दुःखानि	३३	१६६	अन्यदा भूपणं पुंसां	८३	७
अजरामरवत्प्राज्ञो	१	३	अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वं	९९	९७
अजातमृतमूर्खाणां	२	१३	अपराधः स देवस्य	१११	२
अज्ञः सुप्रमाराप्यः	१३१	१००	अपराधोऽपि निःशब्दो	६२	९८
अज्ञातकुलस्त्रीलस्य	१६	५६	अपराधो न मेऽस्तीति	२०	७५
अज्ञानं वारणं न स्यात्	१२८	८२	अपादगंदर्शनजां विपत्तिं	५४	६२
अज्ञानस्य धयं दृष्ट्वा	४५	१२	अपुत्रस्य गृहं शून्यं	२८	१२७
अत एव हि नेच्छन्ति	१२७	७८	अपृष्टोऽपि हिनं ब्रूयात्	७२	१४०
अतः प्रान्यपि तप्यानि	६६	११३	अप्रमादोऽनधिष्ठानं	९८	९०
अतिधैर्यस्य भग्नशो	१८	६२	अप्रामादवचन	५८	६३
अतिरस्योऽनवेक्षा च	६१	९८	अप्रियस्यपि पश्यन्	७१	१३५
अत्यन्तदुःखे मर्षिणो पार्थिवे	७०	१२७	अप्रियस्यपि पूर्वतो	७१	१३३
अत्यन्तदुःखे देवे	२९	१३०	अपुत्रस्य नृप	२६	२८
अत्या विषयस्य	१०	७१	अस्मिन्महादेवस्य	१३६	१२७
अत्यन्त आशा	१०३	१०८	अस्मिन्महादेवस्य	९७	७९
अत्यन्त उग्रं	१३०	३३	अत्यन्त उग्रस्य	३०	९८१
अत्यन्त हि	१०९	१०	अत्यन्त उग्रस्य	३८	९९६
अत्यन्त	८६	९	अत्यन्त उग्रस्य	१०	३०
अत्यन्त	१४	१	अत्यन्त उग्रस्य	१८	१०१
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	१०	१०२
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०३
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०४
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०५
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०६
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०७
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०८
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१०९
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११०
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१११
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११२
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११३
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११४
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११५
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११६
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११७
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११८
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	११९
अत्यन्त	३	१	अत्यन्त उग्रस्य	३	१२०

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
आग्नेय वेद विशेष	४५	८	आशास्य इतानस	११०	११
आग्नेयवेदविषयक	११	१५	आग्नेयवेदविषयक	१५	१११
आग्नेयवेदविषयकः	५१	५५	आग्नेयवेदविषयक	७१	१११
आग्नेयवेदविषयक	५६	७७	आग्नेयवेदविषयक	११५	११८
आग्नेयवेदविषयक	१०	१८	आग्नेयवेदविषयक	२०	७१
आग्नेयवेदविषयक	१०४	२८	आग्नेयवेदविषयक	११	४२
आग्नेयवेदविषयक	१०४	१११	आग्नेयवेदविषयक	११	१०
आग्नेयवेदविषयक	११५	१२	आग्नेयवेदविषयक	५४	६४
आग्नेयवेदविषयक	१०४	११४	आग्नेयवेदविषयक	५०	१२४
आग्नेयवेदविषयक	४४	४	आग्नेयवेदविषयक	११०	७५
आग्नेयवेदविषयक	४८	३०	आग्नेयवेदविषयक	९८	९१
आग्नेयवेदविषयक	५६	७५	आग्नेयवेदविषयक	३०	१११
आग्नेयवेदविषयक	११५	१११	आग्नेयवेदविषयक	३	२०
आग्नेयवेदविषयक	१६	६४	आग्नेयवेदविषयक	२९	१११
आग्नेयवेदविषयक	११	२८	आग्नेयवेदविषयक	१०६	१११
आग्नेयवेदविषयक	३२	१६२	आग्नेयवेदविषयक	७६	१५८
आग्नेयवेदविषयक	३९	१९९	आग्नेयवेदविषयक	५२	४७
आग्नेयवेदविषयक	७	२	आग्नेयवेदविषयक	४४	९
आग्नेयवेदविषयक	५५	६०	आग्नेयवेदविषयक	११४	११८
आग्नेयवेदविषयक	३१	१००	आग्नेयवेदविषयक	५९	८९
आग्नेयवेदविषयक	८२	३	आग्नेयवेदविषयक	४९	१६
आग्नेयवेदविषयक	५	७८	आग्नेयवेदविषयक	१२६	६४
आग्नेयवेदविषयक	५१	१५	आग्नेयवेदविषयक	११	५८
आ			आग्नेयवेदविषयक	९९	९९
आग्नेयवेदविषयक	५२	१७	आग्नेयवेदविषयक	११०	१४७
आग्नेयवेदविषयक	६३	१००	आग्नेयवेदविषयक	३	२९
आग्नेयवेदविषयक	५९	७९	आग्नेयवेदविषयक	३	११९
आग्नेयवेदविषयक	१११	११४	इ		
आग्नेयवेदविषयक	७२	८	इन्द्रादिदेवविषयक	८	८
आग्नेयवेदविषयक	१३	७७	ई		
आग्नेयवेदविषयक	१००	८३	ईन्द्रादिदेवविषयक	११	१०
आग्नेयवेदविषयक	५१	९५	उ		
आग्नेयवेदविषयक	१००	७९	उग्रवेदविषयक	१८	५३

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
उत्पायोत्पाय भोदन्वं	७	४	एतावज्जन्मसाफल्यं	४७	२२
उत्पन्नामापदं यस्तु	११२	७	एतैः संधिं न कुर्वीत	१२०	३४
उत्पन्नेष्वपि कार्येषु	६६	११४	एहि गच्छ पतोतिष्ठ	४७	२३
उत्सवे व्यसने चैव	२०	७३	औ.		
उत्सवे व्यसने युद्धे	१२६	६२	औरसं कृतसंबन्धं	३७	१९५
उत्साहशक्तिर्हीनत्वात्	१२०	३६	क.		
उत्साहसंपन्नमवीर्षसूत्रं	३५	१७८	कङ्कणस्य तु लोनेन	८	५
उदीरितोऽर्षः पशुनापि	५२	४९	कथं नाम न सेव्यन्ते	४८	२८
उदतेष्वपि शस्त्रेषु	८५	१५	कंक्षितस्यापि च धैर्यवृत्तेः	५५	६७
उद्यमेन हि सिध्यन्ति	४	३६	कनकभूषणसंग्रहणोचितो	५६	६७
उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति	४	३१	कराल उपहारश्च	१३३	१०७
उपकर्ताधिकारस्थः	५२	९९	करालसंधिर्विज्ञेयः	१३३	११०
उपकर्त्रारिणा संधिर्न	११६	१५	कनकद्वयमोऽमालः	६१	९१
उपकर्तं करोम्यस्य	१३४	११६	करोतु नाम नीतिज्ञो	४५	१४
उपकारिणि विभ्रन्धे	२१	७९	कर्तव्यः संचयो नित्यं	३३	१६४
उपजापधिरारोघो	१०८	१३८	कर्मानुमेयाः सर्वत्र	१३२	१०१
उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो	११२	९	कल्पयति येन श्रुति	५४	६५
उपायेन हि यच्छक्यं	६८	१२०	कविदाधमद्यौन्दर्यात्	१७५	१५७
उपायेन हि यच्छक्यं	३९	२०२	ककताढीययत्प्राप्त	४	३५
उपायार्जितानां वित्तानां	३२	१५६	कदम्बः काश्वनसंगर्भात्	५	४१
उपायानु क्रीडितोऽमालः	६२	१००	कानः प्रोषस्तथा मोहो	१३१	९६
उपाना वेद मन्त्ररतं	२७	१२२	कान मर्दानना हेयः	१२९	९१
क.			कायः सुनिहितापायः	१२६	६५
भ्रान्तकर्ता पिता शत्रुः	३	२१	कालपानमाशाना	५४	६१
क.			काय्यशास्त्रविनोदेन	७	१
एवं भूमिपति करोति	७०	१०८	कि चाभ्येन वृन्दाचारैः	६१	९३
एक एतं दोषयति	९२	७०	किं नमस्तमममथन	७६	७६
एक एव सुदृढसा	१८	६५	किं मन्त्र पञ्चतानात्	९६	६८
एव एषोपहारस्तु	११४	१२६	किं नमस्तमममथन	५३	५३
एवमत्र राजाऽप्युच्यते	७५	१६४	किं नमस्तमममथन	६	६५
एवदा न विदुहाण्य	१३०	९३	कुम्भ नमस्तमममथन	४८	२९
एवस्य दुःसम्भ न दानदत्त	४१	२०८	कुम्भस्यपि नमस्तममथन	७१	१२१
एवस्यै रम्यगुरोः	१३४	११७	कुम्भस्यै रम्यगुरोः	२१	१३४

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
कृष्णहृत्परा मृन्दन्	११४	११	छ.		
कृतशतमगन्तु गणं	७६	१६१	छिद्रं मर्म च वीर्यं च	१४	५६
कोऽग्निमारः समर्षानां	४५	१२	ज.		
कोऽनेत्यदमिति भ्रूयात्	५३	५४	जनं जनदशा निर्लं	५६	७८
को घन्वो बभुभिः पुत्रैः	३	२०	जनयन्ति सुतान् पापः	११०	१४६
को घर्मो भूतदमा	३१	१४९	जनकत्वात्तने दुःखं	३६	१८४
कोऽर्षः पुत्रेण जातेन	२	१३	जन्मनि द्वेषवद्दुष्टे	३६	१८८
को वीरसा मनशिवः	३४	१७४	जन्मभूयुक्तराव्यानि	१२८	८८
कोशांशेनार्धकोशेन	३३४	१३३	जमदग्नेः सुतस्येव	११९	२८
कौर्म संघोचमास्वाय	९२	४८	जये च समते	७८	१७२
कनी विवाहे स्वगने	१०६	१२४	जलविन्दुनिपाठेन	४५	१०
कुरे भित्रं रणे कपि	९८	९४	जलमग्निर्विषं घर्षं	३३	१६५
कोटीकरोति प्रयत्नं	१२६	६३	जनान्तश्चन्द्रचलं	१३५	१३९
क गताः पृथिवीशब्दाः	१२६	६४	जातिद्विभ्यगुणानां च	१४	४५
क्षमा शत्रो च मित्रे	७९	१८०	जातिमानेन किं कथितु	१७	५८
क्षिप्रमापमनात्सोच्च	६२	९५	जीवन्ति च भियन्ते च	१०१	१०१
क्षुद्रशशुर्भवेद्यस्तु	५८	८४	जीविते बस जीवन्ति	५०	३६
ख.			त.		
खलः करोति दुर्लभं	८६	३१	तत्र पूर्वशतुर्वर्गो	८	९
ख्यातः सर्वरक्षानो हि	९३	५६	तत्र भित्र न वस्तुष्वं	२५	१०६
ग.			तस्करेभ्यो निरुपेभ्यः	६३	१०८
गतानुगतिको लोकः	९	१०	तानीन्द्रियाग्यविक्रयानि	२८	१३९
गुणदोषावनिधिल	७३	१४३	तावद् भयस्य भेतस्यं	१७	५७
गुणा गुणक्षेपु गुणा भवन्ति	६	४७	तिरव्यामपि विश्वामो	२२	८५
गुणाभ्रं कीर्तियुत च कान्तं	६७	११७	तिरः कोऽप्योऽर्धकोटी	८९	२८
गुणिगणगणनारम्भे	२५	१०८	तीर्थाश्रमपुरस्थाने	९०	३५
घ.			तृणानि नोन्मूलयति	६०	८८
घर्मतं न सत्वा सुशीतलजलेः	२३	९७	तृणानि भूमिददकं	१७	६०
घृतपुम्भसमा भारी	२७	११८	तृणां चेद् परिच्यज्य	३६	१९०
घ.			तेनापीतं धुतं तेन	३०	१४६
घन्दनतरुं गुञ्जा	७६	१६२	सजेत् शुभार्णं महिजा	१२३	५५
चक्रव्येकेन पादेन	२४	१०२	सजेदेकं फलस्यार्धे	३१	१५१
चित्ती परिष्वस्य विचेतनं	८९	३०	त्रासहेनोर्विनीतिस्तु	६९	१२३

त्रिभिवर्षेऽग्निभिर्नाचैः	२१	८३
त्रिविधाः पुरुषा राजन्	५५	७०
त्वयैकेन मयीषोऽयं	१३४	११९

द.

दक्षः धिक्प्रमथिगच्छति	१०४	११
दन्तस्य निर्धर्मकेन राजन्	५५	६६
दक्षिन्नर-कौन्तेय	९	१५
दातव्यमिति परानं	९	१६
दाता क्षमां गुणप्राप्ति	१०९	१४०
दानं प्रियवाक्महितं	३२	१६३
दानं भोगो नाशस्त्रियो	३२	१६१
दाने तत्रति शीघ्रं च	२	१६
दानोपभोगरहिता रिपया	४५	११
दानोपभोगहीनेन	३२	१५९
दायादादस्ये नश्रो	९८	९२
दारिद्र्याद्विपयेति	२९	१३६
दारिद्र्यान्नरणाद्रापि	२८	१२८
शीपनिर्षोषगन्धं च	२०	७६
शीपंयत्नं परिश्रान्तं	१०४	१०८
दुःखनेदानि न सुखं	१२९	८९
दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं	१२८	८५
दुर्गं बुद्धान्नराणां	९२	५२
दुर्जनः परितर्तयदो	२२	८९
दुर्जनः प्रियवर्षी च	२१	८२
दुर्जनस्यैव नार्यः	७५	१५६
दुर्जमदृशितमनसः	११२	१०३
दुर्जनेन हर्मं सत्यं	२१	८०
दुर्जनं हृष्यमानमि	८८	३३
दुर्जनो नार्यं दाति	७२	११७
दुर्जितस्यैव नार्यं	१२१	४४
दुर्मित्रिनं विदुषमि	१०५	११७
दुर्गताः मित्रे	७८	१७५
दुता भार्यं हर्षं मित्रं	६८	१२१

दूतो म्हेच्छोऽप्यवध्यः	९५	६२
दूरादवेक्षणं हासः	५३	५८
दूरादुच्छ्रितनामिर्दार्दनयनः	७७	१६४
दूषपेक्षस्य सततं	९७	८२
देवतासु सुखं गोषु	१०५	१२०
दैवोपहतकृशैव	१२०	३२
दोषनीतेरनारम्भः	५३	५७
द्रवत्वात्तवलोहानां	२३	९३

घ.

धनं तावदमुल्लभं	३६	१८९
धनलुब्धो ह्यसन्नुद्यो	३०	१४३
धनवान्बलवोऽहोके	२८	१२३
धनवानिति हि मयो मे	३५	१८०
धनानि जीवितं चैव परार्थे	१४	४४
धनानि जीवितं चैव		
धनाया जीवितारा च	२९	११२
धनेन किं यो न ददाति	४५	९
धनेन बलवोऽहोके	२८	१२४
धर्मार्थं नस्य पितृणां	३६	१८५
धर्मार्थं वानदत्तव	७९	१७९
धर्मार्थं वानमोक्षार्णं प्राणा	१३	४३
धर्मार्थं वानमोक्षार्णं यस्यै	३	२६
धान्यानां संप्रदो राजन्	९३	५५
धानिं वस्तानिपुणस्य	११९	२४
धूर्तः ह्यो या विदुषस्य	१०७	१३१

न.

न ह्यविद् बलविनिर्ध	१९	७१
न बलविन्व्यभिदिह	५२	४६
न बलवत्प्रदो मच्छेद्	११	२९
नगरस्थो वनस्थो	८८	३६
न शत्रोत्पान्त्ये मया	९१	४२
न शत्रोऽपि संशुभ्रति	६७	११८
न शत्रेण न मन्त्रेण	८७	११६

पृ० श्लो०

पृ० श्लो०

नदीनां शस्त्रपाणीनां

१० १९

निपानमित्र मन्त्राः

२५ १०६

न देशाय न विप्राय

३२ १६०

निपीडिता वगन्तुषीः

६२ १०५

न दैवमपि संविन्स्य

४ ३०

निमग्नस्य पयोराशौ

४६ १६

नद्यप्रिवणदुर्गेषु

९६ ६९

निमित्तगुदिरय दि यः

७६ १५९

न धर्मशास्त्रं पठनीति

१० १७

निवतभिषयवती प्रायशो

४० २०६

नन्दं जघान व्याणनयः

९५ ६०

निबुद्धः क्षत्रियो ब्रह्मणे

६२ ९७

न परस्मात्परधेन

७२ १४३

निसोम्यर्षमहाराजो

६२ १०४

न भूयदानं न सुवर्णदानं

१२४ ५७

नित्येशो न कर्तव्यो

५८ ६३

न भरस्य नरो दासो

९७ ७८

निरुपाहं निरानन्दं

४४ ७

न मातरि न दारेषु

४२ १०

निर्गुणेष्वपि मरत्येषु

१७ ६१

न भोजनसतं दूरं

३१ १४८

निर्विशेषो यदा रागा

५५ ६९

न राज्यं प्राणमित्येव

१०४ ११२

नीयः श्याम्यर्षं शय्य

११५ १३

नरेणे जीवलोकोऽयं

११० १४५

तृणः कामामको गणपति

७२ १४२

न रुद्रा न विनीतत्वं

२७ १२०

नोपभोक्तुं न च त्यक्तुं

२६ ११३

न शस्त्रभेषजकार्यं

१३० ९२

प.

न संशयमनाम्ना

८ ७

पटुर्पाणुत्रयान्मृग

१०६ ११०

न सा भोर्वेति वक्तव्या

३९ २०१

पश्चिन्निर्निमित्तं वेहे

१२६ ७१

न सा रामा यत्र न गान्ध

९५ ६१

पश्चिन्निर्निमित्तं दाग १

५० ३६

न साङ्गैः शस्त्राणां

१०८ ११६

पटु न ग १३१२ १

४३ ९५

न शोऽस्ति पुरुषा

२१ १२१

पटुर्निष्प ६३१ ५

९० ८०

न श्रोग्रिभोऽयं कीर्त्य

५० ११०

पटु राग मु १३१३ १

८२ ६

न श्याम्य न गान्धर्व

८० २०

पटुर्ग १३१३ १

१०० ११६

न श्यम्य न गान्धर्व

३४ १०८

पटुर्ग १३१३ १

१३४ ११९

न श्यम्य न गान्धर्व

६५ १०

पटुर्ग १३१३ १

४० ११

न श्यम्य न गान्धर्व

० १

पटुर्ग १३१३ १

०४ १००

न श्यम्य न गान्धर्व

४१

पटुर्ग १३१३ १

१३४ ११६

न श्यम्य न गान्धर्व

०

पटुर्ग १३१३ १

३१ १००

न श्यम्य न गान्धर्व

३१

पटुर्ग १३१३ १

८८ ९९

न श्यम्य न गान्धर्व

०

पटुर्ग १३१३ १

० १०६

न श्यम्य न गान्धर्व

०

पटुर्ग १३१३ १

० १००

न श्यम्य न गान्धर्व

०

पटुर्ग १३१३ १

० १००

न श्यम्य न गान्धर्व

०

पटुर्ग १३१३ १

० १००

	पृ० श्लो०		पृ० श्लो०
पलितेषु हि दृष्टेषु	२६ १११	प्रायेयात्रेः सुतायाः	१३६ १३३
पद्मप्राहि पाण्डित्यं	३० १४०	प्रियं ब्रूमादकृपणः	१०२ १०२
पश्चात्सेनापतिर्योयात्	९७ ७२		य.
पानं दुर्जनसंसर्गः	२७ ११५	बन्धुः को नाम	७८ १७४
पानं श्री मृगया	१०४ ११५	बन्धुस्त्रीमूलवर्गस्य	५७ ८०
पानीयं वा निरायासं	३१ १५२	बलमधस्य सैन्यानां	९८ ८४
पार्श्वयोश्चमयोश्चाः	९७ ७१	बलाध्यक्षः पुरो	९७ ७०
पिता रक्षति कौमारं	२७ १२१	बलिना सह बौद्धव्यं	८२ ४६
पिता वा यदि वा	७९ १७८	बलिना सह बौद्धव्यं	११९ २७
पुन्यतीर्थे कृतं येन	२ १८	बलीयसाभियुक्तस्तु	१३३ १०६
पुण्याद्बन्धं यदेकेन	१०२ १०५	बलेषु प्रमुक्तो हस्ती	९८ ८३
पुरस्कृत्य बलं राजा	१०८ १३६	बहुसन्तु संवत्सः	१२१ ४६
पुरावृत्तकथोद्धारैः	१०३ १०६	बालस्याल्पप्रभावत्वात्	१२० ३५
पूर्वजन्मकृतं कर्म	४ ३३	बालादपि प्रहीतव्यं	५६ ७९
पृथतः सेवयेदकं	४९ ३४	बालोऽपि नावमन्तव्यो	५८ ८२
पोतो दुस्तरवारिराशितरणे	७७ १६५	बालो वा यदि वा बृद्धो	२५ १०७
प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा	११० १४४	बालो बृद्धो धीर्घरोमी	१२० ३०
प्रजां संरक्षति नृपः	८१ ३	बुद्धिमानमुरखोऽयं	५६ ७४
प्रगमत्युत्तिहेतोः	४८ २७	बुद्धिर्यस्य बलं तस्य	६८ १२२
प्रगयादुपकारादा	११४ १०	प्रश्नहापि नरः पूज्यो	४४ ३
प्रतिक्षणमयं फलयः	१२६ ६६	प्रादाणः क्षत्रियो बन्धुः	६२ ९६
प्रतिवाचमदत्त केशवः	५९ ८७		भ.
प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे	८८ २४	भक्षयित्वा बहून्मत्स्यान्	११६ १४
प्रत्याख्यानं च दाने च	९ १३	भक्षित्वेनापि भवता	२२ ८४
प्रत्यहः सर्वेच्छिदीनां	९२ ४५	भक्ष्यमक्षक्योः प्रीतिः	१५ ५५
प्रथमं बुद्धकारित्वं	९८ ८६	भक्ष्यो गुणो शुचिः	८६ १९
प्रथमं भोजनं ध्यमं	१०४ १०९	भर्ता हि परमं	८८ २७
प्रसादं कुरुते पत्युः	८६ ११	भवेत् स्वपरराश्रानां	९० ३४
प्रसावसदृशं पात्रयं	५२ ५१	भवेत्स्मिन् पवनोद्भ्रान्त	१०९ १४३
प्राक् पादयोः पतति	२१ ८१	गीर्दुन्दरित्वागात्	१२० ३८
प्राणा यथात्मनोऽनीक्षा	९ १२	भुयं चारवर्तीनां तु	१३४ १३३
प्राप्तार्थमहणं द्रव्य	५२ १०३	भूमिभिर्ब्रह्मं हिरण्यं च	९६ ११

	पृ०	श्लो०
भूम्येकदेशे	७९	१००
भोगस्य भाजनं राजा	७०	१२५
म.		
सञ्चयति पयोराशौ	७५	१५४
मर्गिर्लुङ्गति पादेषु	५५	६८
मतिरेव बलाद्वरीयसी	५९	८६
मतिर्दोलायते स्वयं	१२३	५४
मत्तः प्रमाथोन्मत्तः	१२४	५६
मदोद्धतस्य मृगतेः	११७	१७
मनस्यन्वद्वेषस्यन्दुः	२४	१०१
मवस्यी त्रियते कानं	२९	१२३
मनुष्यजातौ वृत्त्यार्थं	५०	३९
मन्त्रवीजमिदं गुप्तं	१७३	१४५
मन्त्रभेदेऽपि ये दोषाः	९१	३७
मन्त्रिणां मित्रसंधाने	१०६	१२१
मन्त्रिणां पृथिवीपाठ	७७	१६७
मन्त्रो योष इवाधीरः	७३	१४७
मवास्त्योपकृतं पूर्वं	१३३	११५
मदस्थत्वां यथा वृष्टिः	९	११
मर्तव्यमिति यद्दुःखं	३८	६७
महताप्यर्थकारेण	२२	९१
महनो दूरनीदत्तं	९२	४४
महत्स्येऽप्युग्रवशः	९३	४९
महानप्यल्पान् याति	८४	१२
महीभुजां मरान्धस्य	१०८	१३४
पिता मित्रं पिता पति	१२	३८
पिता शत्रुः पिता शत्रुः	५	३८
पृथिवीभ्यासो	४	३७
पृथ्वरदारोपु	९	१४
प्रा खस्रा बुद्धिना वा	२७	११९
प्रांरो मदिपो मेघः	३२	८७
सम्पुत्रुपीरास्थि	१४	४७
प्रमेहं परो वाति	३३	१६७

	पृ०	श्लो०
मित्रं प्राप्नुव सञ्चना	४३	२१६
मित्रं प्रीतिरभायनं	४३	११४
मित्रलामः शुद्धैरो	१	६
मित्रामात्रमुद्गर्षा	९६	६५
मुमुटे रोषितः	५६	७३
मुदं विषादः शरदं	१०५	११८
मुनिर्गोपिनो वाप्या	६३	१०६
मूर्खः स्वल्पवशानाम्	१०६	१२५
मूर्खोऽपि शोभते तावत्	५	४०
मूर्खं मुञ्चतेः कुतुमानि	७६	१६३
मूलश्रुत्यान् परित्यज्य	७१	१३६
मृगवृष्णामनं	१३५	१३०
मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं	७७	१६९
मृदुघटवःसुप्तमेधो	२३	९२
मौनान्मूर्खः प्रवचनदुः	४७	९६

य.

यः काकिनीमन्त्रपयभरणां	१०६	१२३
यः दुर्यात्सचिवावत्तां	७१	१३०
यः कुलाभिजनाकारैः	४०	२०३
यः स्वभावो हि	९४	५८
यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं	५१	४३
यत्र तत्र हतः शूराः	११०	४८
यत्र भूम्येकदेशेन	१३४	१२०
यत्र राजा यत्र कोशो	९७	७७
यत्र विद्वन्मो नास्ति	१९	६९
यत्रासुदे ध्रुवं मृत्युः	७७	१७०
यथा वायं च	१२६	६९
यथाकालकृतोयोगान्	९१	४३
यथा प्रभुकृतान्मानान्	९८	८८
यथा मृत्सिद्धतः कर्ता	४	३४
यथा हि पथिकः कथिर्	१२६	७०
यथा कोदैन चकेन	४	३९
यथा क्षामिजमाकारो	३६	१८६

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
ययोदयगिरेर्द्वयं	६	४६	यावन्तः सुरते जन्तुः	१२७	७२
यदधोऽधः क्षितौ वित्तं	३२	१५७	यावदायुः प्रमाणस्तु	१३३	११२
यदभावि न तद्भावि	११३	८	युष्मन्माना ह्याहृदा	९८	८५
यदभावि न तद्भावि	४	२९	येन शुक्लीकृता हंसाः	३६	१८३
यदशक्यं न तच्छक्यं	२२	९०	येषां राजा सह स्यातां	१०८	१३३
यदाऽसत्सङ्गरहितो	४०	२०७	योऽकार्यं कार्यवच्छांस्ति	१०२	१०३
यदि न स्यात्	८१	२	योऽति यस्य यदा मांसं	१८	६६
यदि नित्यमनिलेन	१४	४८	योऽधिकार्योजनशतात्	१४	५०
यदि समरमपास्य नास्ति	१०९	१४१	यो ध्रुवाणि परित्वज्य	४३	२१५
यद्दाति यदश्राति	३३	१६८	यो यत्र कुशलः काष्ठे	९३	५४
यद्दाति विशिष्टेभ्यो	३४	१६९	यो येन प्रतिबद्धः स्यात्	१०७	१३०
यद्यदेव हि वाञ्छेत	३६	१९१	यो नात्मजे न च गुरौ	५१	४४
यद्येन युज्यते लोके	१५	५४	यो हि धर्मं पुरस्कृत्य	११८	१८
यद्येव भाजने लग्नः	१	८	योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय	१३०	९४
ययोरेव समं वित्तं	७७	१६६	यावन्न धनसंपत्तिः	३	११
यद्यप्युपायाश्चत्वारो	१३१	९९			
यस्माच्च येन च यथा च	१३	४०	रक्षितव्यं सदा वाक्यं	१११	५
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुः	७१	१३४	रजनीचरनाथेन खण्डिते	६५	१११
यस्मिन्नीवति जीवन्ति	५०	३७	रहस्यमेतेो यात्रा च	२३	९८
यस्मिन्देशे न संमानो	२४	१०४	राजतः सलिलादग्नेः	३६	१८७
यस्य कस्य प्रसूतोऽपि	३	२३	राजा कुलवधूर्विप्रा	३४	१७३
यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा	१०५	११९	राजा घृणी ब्राह्मणः	७९	१८२
यस्य प्रसादे पद्मास्त्रे	५८	८१	राजा मत्तः शिशुः	८६	१८
यस्य मित्रेण संभाषो	१३	३९	राजानं प्रथमं विन्देत्	४०	२०४
यस्य यस्य हि यो भावः	५३	५४	राज्यलोभादहं	७९	१८१
यस्यार्थास्त्रस्य मित्राणि	२८	१२६	रूपयावनसंपन्ना	५	३९
यानि कानि च मित्राणि	१५	५३	रोगशोकपरीतापबन्धन	१३	४१
या हि प्राणपरित्याग	१२१	४९	रोगी चिरप्रवासी च	३०	१४१
याचते कार्यकाले यः	४९	३२			
यात्यधोऽधो मजत्तुर्धः	५२	४८			
यानि कानि च मित्राणि	१५	५३			
या प्रहृत्यैव चपला	४७	२५			
यामेव राधि प्रथमासुरैति	१२७	८१			
			ल.		
			लाहूलचालनमघः	५१	४२
			लुब्धः क्रूरोऽलसो	१०३	१०७
			लुब्धमर्षेण श्लोवात्	१३२	१०४
			लुब्धत्वासंभिमानि	१२०	३९

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
भूम्येकदेशस्य	७९	१७७	मित्रं प्राप्तुं सञ्जना	४३	२१६
भोषस्य भाजनं राज्ञः	७०	१२५	मित्रं प्रोत्तिरमायनं	४२	२१४
म.			मित्रलामः सहदेवो	१	९
मखलपि पयोराशौ	७५	१५४	मित्रामालासुद्वर्ष	९६	६५
मणिलुठति पादेषु	५५	६८	मुकुटे रोपितः	५६	७३
मतिरेव कलात्रयीयसी	५९	८६	मुदं विषादः शरदं	१०५	११८
मतिर्दीलावते सख्यं	१२३	५४	मुहुर्नियोगिनो वाग्या	६३	१०६
मत्तः प्रमत्तधोन्मत्तः	१२४	५६	मूर्खः स्वल्पव्यवत्राणार	१०६	१२७
मदोद्धतस्य मृगतेः	११७	१७	मूर्खोऽपि शोभते तावत्	५	४०
मनस्यन्यद्वचस्वन्यद्	२४	१०१	मूर्खं भुजङ्गैः कुमुदानी	७६	१६३
मवली श्रियते कामे	२९	१३३	मूलमृत्सारं परिलम्ब्य	७१	१२६
मनुष्यजातौ तुल्यायां	५०	३९	मृगवृष्णागर्भं	१३५	१३०
मन्त्रवीजमिदं गुप्तं	१७३	१४५	मृगः प्राप्नोति वा स्वर्गं	७७	१६९
मन्त्रभेदेऽपि ये दोषाः	९१	३७	मृदुपदवत्सुतमेध्वो	२३	९३
मन्त्रिण्य भिन्नसंधाने	१०६	१२१	मौनान्मूर्खः प्रवचनगदुः	४७	२६
मन्त्रिणा वृथिवीपाठ	७७	१६७	य.		
मन्त्रो योष इवाधीरः	७३	१४७	यः काठिनीमन्यपथप्रसार्त्ता	१०६	१२३
मयास्वोपहतं पूर्वं	१३३	११५	यः दुर्यात्सुविवायतां	७१	१३०
महत्सत्त्वा यया वृष्टिः	९	११	यः कुलाभिजनान्कारैः	४०	२०३
मर्तव्यमिति यदुःखं	१८	६७	यः स्वभावो हि	९४	५८
महतावर्षसारेण	२२	९१	यञ्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं	५१	४३
महतो दूरभीहत्वं	९२	४४	यत्र सत्र हतः शराः	११०	४८
महत्स्येऽप्युपावसः	९२	४९	यत्र भूम्येकदेशेन	११४	१२७
मदानप्यल्पं याति	८४	१३	यत्र राज्ञा सत्र केशो	९७	७७
महीभुजो मरान्धस्य	१०८	१२४	यत्र भिद्रमनो नाग्नि	१९	६९
माता मित्रं पिता पति	१२	३८	यत्रातुदे भुवं मृत्युः	७७	१७०
माना शत्रुः पिता शत्रुः	५	३८	यया कात्रं च	१२६	६९
मानुषिनृहताभ्यासो	४	३७	ययाहालहृतीशोणार	९१	४३
मानुष्यरदारोषु	९	१४	यया प्रमुहताभ्यासान्	९८	८८
माया स्वप्ना दुदिना वा	२७	११९	यया मृगिहताः कर्मा	४	३४
माज्जरो मदितो मेघः	२२	८७	यया हि पविष्टः कथित्	१२६	७०
स्यंमूनपुटीनाथि	१४	४७	यया होडेन कथेन	४	३६
मायनेहं मते याति	३३	१६७	यया ह्यमिषनाचाते	३६	१८६

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
भूम्येव देवसंस्त	७९	१७७	मित्रं प्राप्नुत सज्जना	४३	२१६
भोयस्य भाजनं राज्ञी	७०	१२५	मित्रं श्रीष्टिरगायनं	४२	२१४
			मित्रलाभः शुद्धद्वेदी	१	९
म. मज्जप्रपि पयोरासौ	७५	१५४	मित्रमालावृद्धदर्श	९६	६५
मणिर्लुङ्गति पादेषु	५५	६८	मुद्रटे रोषितः	५६	७३
मतिरेव कलाद्रसीवही	५६	८६	मुदं विचारः शरदं	१०५	११६
मतिर्दोलायते खलं	१२३	५४	मुदुर्निबोगिनो वाग्धा	६३	१०६
मत्तः प्रमत्तधोन्मत्तः	१२४	५६	मूर्खः शाल्यम्पवप्रागात्	१०६	१३५
मदोद्वानस्य नृपतेः	११७	१७	मूर्खोऽपि शोमते तावत्	५	४०
मनस्यन्यद्रवस्मन्यद्	२४	१०१	मूर्खं भुजङ्गः कुमुनाभि	७६	१६३
मनस्वी विद्यते कामं	२६	१३३	मूलमृत्तान् परिलग्य	७१	१३६
मनुष्यजातौ तुल्याया	५०	३९	मृगतृष्णागमं	१३५	१३०
मन्त्रवीजमिदं गुणं	१७३	१४५	मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं	७७	१६५
मन्त्रभेदेऽपि ये क्षोषाः	९१	३७	मृदुषटवःसुखमेष्यो	२३	९२
मन्त्रिणां मित्रसंधाने	१०६	१२१	मौनान्मूर्खः प्ररचनदृष्टः	४७	९६
मन्त्रिणा वृथिवीपाठ	७७	१६७			
मन्त्रो योष इवाधीरः	७३	१४७	यः वाहिनीमन्त्रपथनरथा	१०६	१३३
मयास्त्रोपहतं पूर्वं	१३३	१३५	यः कुर्यात्सचिवारता	७१	१३०
मदस्थत्वा यथा शृष्टिः	९	११	यः कुलाभिजनःकरीः	४०	२०३
मर्तव्यमिति मनुःशं	१८	६७	यः साभावी द्वि	९४	५८
महतापवर्षेसादेन	२२	९१	यस्मिन्मते क्षणमपि प्रयत्नं	५१	४३
महतो दूरभीक्ष्णं	९३	४४	यत्र तत्र हनः क्षताः	११०	४८
महत्तप्येऽप्युपायसं	९२	४९	यत्र भूम्येववेडेन	१३४	१२०
महानन्वह्यतां याति	८४	१२	यत्र राजा तत्र क्षेत्रो	९७	७७
महीधुवो मरान्धस्य	१०८	१३४	यत्र विद्वज्जनो मारि	१९	६९
माता मित्रं रिता धेति	१२	३८	यत्रापुदे धुवं मरुतुः	७३	१००
माता शत्रुः पिता शत्रुः	५	३८	यथा वाङ्ं य	१३६	६९
मानुरिदृश्याभ्यासो	४	३७	यथाशक्त इतोपोतात्	९१	४३
मानुष्यवत्कारेण	९	१४	यथा प्रमुह्यन्नात्तान्	९८	८८
माया शला दुर्दिना वा	२७	११९	यथा मृगिह्वनः कर्षं	४	३४
मायासो मद्रियो मेवः	२३	८७	यथा द्वि पयिक कविदत्	१३९	७०
मर्त्यमृत्पृथिवीर्वाथ	१४	४०	यथा शंकेन भवेत्	८	३१
मायदेव मते वाति	३३	१६०	यथा श्वाभिववाहाथ	३६	१८६

श.	श्लो.	श.	श्लो.
१००	३६	१२३	१११
१०१	३७	१२४	११२
१०२	३८	१२५	११३
१०३	३९	१२६	११४
१०४	४०	१२७	११५
१०५	४१	१२८	११६
१०६	४२	१२९	११७
१०७	४३	१३०	११८
१०८	४४	१३१	११९
१०९	४५	१३२	१२०
११०	४६	१३३	१२१
१११	४७	१३४	१२२
११२	४८	१३५	१२३
११३	४९	१३६	१२४
११४	५०	१३७	१२५
११५	५१	१३८	१२६
११६	५२	१३९	१२७
११७	५३	१४०	१२८
११८	५४	१४१	१२९
११९	५५	१४२	१३०
१२०	५६	१४३	१३१
१२१	५७	१४४	१३२
१२२	५८	१४५	१३३
१२३	५९	१४६	१३४
१२४	६०	१४७	१३५
१२५	६१	१४८	१३६
१२६	६२	१४९	१३७
१२७	६३	१५०	१३८
१२८	६४	१५१	१३९
१२९	६५	१५२	१४०
१३०	६६	१५३	१४१
१३१	६७	१५४	१४२
१३२	६८	१५५	१४३
१३३	६९	१५६	१४४
१३४	७०	१५७	१४५
१३५	७१	१५८	१४६
१३६	७२	१५९	१४७
१३७	७३	१६०	१४८
१३८	७४	१६१	१४९
१३९	७५	१६२	१५०
१४०	७६	१६३	१५१
१४१	७७	१६४	१५२
१४२	७८	१६५	१५३
१४३	७९	१६६	१५४
१४४	८०	१६७	१५५
१४५	८१	१६८	१५६
१४६	८२	१६९	१५७
१४७	८३	१७०	१५८
१४८	८४	१७१	१५९
१४९	८५	१७२	१६०
१५०	८६	१७३	१६१
१५१	८७	१७४	१६२
१५२	८८	१७५	१६३
१५३	८९	१७६	१६४
१५४	९०	१७७	१६५
१५५	९१	१७८	१६६
१५६	९२	१७९	१६७
१५७	९३	१८०	१६८
१५८	९४	१८१	१६९
१५९	९५	१८२	१७०
१६०	९६	१८३	१७१
१६१	९७	१८४	१७२
१६२	९८	१८५	१७३
१६३	९९	१८६	१७४
१६४	१००	१८७	१७५

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
श्रीमद्भागवतस्य सप्तमः	२४	१०५	विद्विषयस्य मङ्गलम्	१०१	१
श्रीश्री वाङ्मयि षि राजन्	१२५	१०	विद्वानो हि यथा नरः	१०८	१
श्रीनेन बुद्धिबलति	१०	१४२	विद्वानो हि दत्ता प्रायः	१११	
श्रीमद्भागवतः प्रथमः	११	२७	विद्वानोऽपि विद्वान्	११२	
य.			विद्वानः सर्वेषां हेतुः	४६	
ब्रह्मं च सत्यतैजस	७७	१६८	वृत्ते मङ्गलि संशयमे	१११	
बनेऽपि दोषाः प्रथमन्ति	१२८	८४	वृत्त्यर्थं नास्ति चेटेत	१५	१८
बरे गर्भसाधो वरप्रति च	२	१४	वृत्त्यर्थं भोजनं वेदां	१२८	८
बरे प्रायश्चित्त्यागः	७०	१२६	वृत्त्यानां वचनं प्रायः	१०	२
बरे मीने वारं न च	२९	१२७	वेद्यो गुरुस्य मन्त्री च	१०२	१०
बरे विभवहीनेन	२९	१२५	वेदानामादुरः धेवान्	९०	३
बरे वनं वनाप्रगजेन्द्रसैमितं	३१	१५३	प्रवन्ति न निवर्तन्ते	१२७	७
बरे शून्या शून्या न च	३०	१३८	व्यपदेशोऽपि सिद्धिः	८४	१
बरेमन्त्रवत्तं वारं	९८	८९	व्याख्याही यथा व्यासं	८९	२
बरेमैत्री गुणी पुत्रो न च	२	१७	व्योमेऽन्तमिहारिणोऽपि	१५	५
बरेभेष्टो द्विजः पूजवः	११८	२१	य.		
बर्णाचारप्रतिष्ठातः	९०	३२	शुद्धानिः सर्वमाश्रयन्ते	११०	२१
बर्षनं वाप सन्मानं	७२	१३९	शतं दद्यात् विपदेऽ	९०	३१
बर्षमाली महाभेष्टो	४४	१	शत्रुणा न हि संदध्यात्	२२	८८
बर्षिचारणतोहासा	५०	४०	शत्रुमात्रात् मेतर्ष्यं	९०	८९
बिषहः कटिदुराप्रतिनिः	११०	१४९	शरीरस्य गुणानो च	१४	४९
बिलेटुं प्रयत्नेतारीन्	९१	३९	शक्तिविवारयोर्मदपीडनं	१५	५१
बिले. द्विगुणैककृतमपि	७६	१६०	शक्तिनीच शिमातोऽयं	३६	११०
बिषं यदा पस्य घनं विमर्षं	१११	५०	शास्त्रानुधीत्यापि भवन्ति	३४	१७१
बिषा ददाति विनयं	१	६	शिष्टैरप्यविशेषतः	१०७	१२८
बिषा शत्रुस्य शत्रुस्य	१	७	शीतवातालप्लेसान्	४७	२१
बिज्ञानेवोपदेश्यो	८२	५	शुचित्वं स्थानिता शीयं	२३	९६
बिनाप्यर्थैर्वारः दृशति	३५	१७९	शुद्धिं दुर्गमार्गेण	९७	७५
बिना वर्तनमेवैते	१४	४६	शोकस्थानमहृद्यानि	७	३
बिषदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा	१२	३२	शोकारातिभवत्राणं	४३	२१३
बिषक्यइति धैव	१२७	३१	धीमान् धवलचन्द्रोऽती	१३६	१३४
बिषन्ति सन्तः सन्तः	९९	९७	शुनो हितोपदेशोऽयं	१	२
बिषाधमतिः	१९	९२	श्राव्यः स एवो मुनि	३७	११४

	पृ०	श्लो०		पृ०	श्लो०
सुइसं द्विगङ्गावर्गं वा	२०	४४	भरेषानं कुलाकारम्	६१	१६
सुइसं द्विगङ्गावर्गं वा	१११	४	शशाङ्गसद्वनप्रसं	९६	६०
सुइसमुत्पत्तिसंज्ञायात्	५०	१५	सर्वं वीर्यं यथा कर्मा	३६	११०
सुइसं गणा सार्वं	११६	१९	साराज्यं सगणेशाया	९९	९९
सुइसं गणायात्	६०	१६४	सर्गरेणामदं सुइस	६३	११०
सुइसं गणायात्	६४	१४	साम्प्रदायानुसारेणमर्थिनं	५१	४१
सुइसं गणायात्	१११	९०	सर्वमेव तु सुइसं	११४	१११
सुइसं गणायात्	४०	२०	साम्प्रदायं विदुमन्निदरे	३१	११४
सुइसं गणायात्	६४	१०	साम्प्रदायं श्रेयसि	९९	६३
सुइसं गणायात्	३०	१११	साम्प्रदायं तु सुइसं	४१	१०९
सुइसं गणायात्	११५	६१	साम्प्रदायं गणेशाय	११४	५९
सुइसं गणायात्	११३	१०९	साम्प्रदायं सार्वं च	१०९	१४३
सुइसं गणायात्	६३	१०६	सुइसं सार्वं च	७२	१३६
सुइसं गणायात्	२७	११६			
सुइसं गणायात्	५५	७१	ह.		
सुइसं गणायात्	३४	१३६	हृद्यैः सः सपूतार्ण	६१	१
सुइसं गणायात्	२३	९५	हर्षशोभी समी यम्य	१०७	१३२
सुइसं गणायात्	९७	६१	हृद्यैनां गमनं श्रेयं	९७	७४
सुइसं गणायात्	४२	२११	हा हा पुत्रक नापीनं	३	२४
सुइसं गणायात्	१६	६६	हीनवेसा न कर्तव्या	६४	११
			हीनवेसा हि मनिस्ताउ	५	४२

